

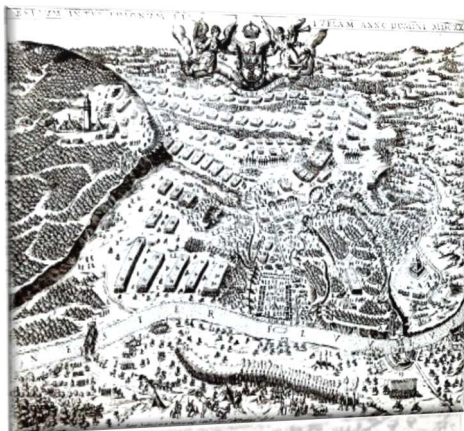
Інститут історії України
Національної академії
наук України

Кам'янець-Подільський
національний університет
імені Івана Огієнка

I Міжнародна наукова конференція

ВІЙНА І СОЦІУМ

у середньовічній та
ранньомодерній історії
Центрально-Східної Європи

ПРОГРАМА
ТА ТЕЗИ
ДОПОВІДЕЙ

*м. Кам'янець-Подільський
21-24 жовтня 2020 р.*

Київ-2020

УДК 94(4-191.2; 4-11)355.01+316.3 "04/14"-17"

I Міжнародна наукова конференція «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи»: Програма та тези доповідей (21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський) / Інститут історії України Національної академії наук України, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Київ: НАН України, Ін-т історії України, 2020. 128 с.

ISBN 978-966-02-9376-2

У виданні розглянуто широке коло питань пов'язаних із соціо-військовими аспектами середньовічної та ранньомодерної історії Центрально-Східної Європи. Запропоновані матеріали доповідей містять інформацію про типи озброєння, військові кампанії та їх політичний вплив на держави й соціум, формування військ, організацію оборони населених пунктів, повсякденне життя в умовах війни, а також діяльність окремих діячів.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 5 від 24 вересня 2020 р.)*

ISBN 978-966-02-9376-2

- © Інститут історії України Національної академії наук України, 2020
- © Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020
- © Автори, 2020

ОРГКОМІТЕТ КОНФЕРЕНЦІЇ

Валерій Смолій – академік НАН України (директор Інституту історії України Національної академії наук України)

Сергій Копилов – д. і. н., проф. (ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Дубінський – к. і. н., доц. (перший проректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Володимир Газін – д. і. н., доц. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Глушковецький – к. і. н., доц. (декан історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Олександр Комарніцький – д. і. н., доц. (заступник декана історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка)

Валерій Степанков – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Анатолій Філінюк – д. і. н., проф. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Олександр Юга – к. і. н. (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка)

Андрій Блануца – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Світлана Блащук – к. і. н., н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Дмитро Ващук – к. і. н., с. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

Борис Черкас – д. і. н., пров. н. с. (Інститут історії України Національної академії наук України)

ПЕРЕДМОВА

Феномен війни – невід’ємної складової буття людства від початку його зародження й до сьогодення – упродовж тисячоліть постійно породжував, породжує й буде породжувати інтерес до себе з боку мислителів, філософів, релігійних діячів, політиків, белетристів і, зрозуміло, істориків. Написано сотні тисяч, якщо не мільйонів, наукових праць і художніх творів, автори яких вносили і вносять свої пазли у її надзвичайно багатолікий і мінливий образ. І він вимальовується проявом апофеозу зятого протисторства людських цінностей та інтересів, що, незалежно від цивілізаційної приналежності, точиться у найрізноманітніших формах, живиться кров’ю і спрямовується на капітуляцію чи знищення супротивника. І, на превеликий жаль, поки не зміниться сутність ества людського роду, війни й надалі залишатимуться одним із найважливіших його промислів виживання і домінування.

Найповніше і найглибше історики вивчили власне мілітарні аспекти війн: їх причини та наслідки, характер озброєння, чисельність та військовий вишкіл вояків, плани командування, перебіг воєнних кампаній та ін. Незрівнянно менша увага прикута до дослідження десятків проблем органічного взаємозв’язку війни і соціуму як системи суспільного співжиття людей, їх соціальної структури, «з усім розмаїттям суспільних, культурних, юридичних та інших відносин» та діяльності, особливо в часи середньовіччя і раннього модерну. Серед них назвемо, для прикладу, хоча б такі як вплив воєнних дій та їх результатів на увесь спектр внутрішньої і зовнішньої політики владних меншин і, навпаки, впливу тих чи інших їхніх угруповань на перебіг війни; ставлення різних соціальних груп до утримування на постоях «своїх» і «ворожих» підрозділів й відношення останніх до місцевого населення; роль воєнного фактору у формуванні ментальності «рицарського» стану та його світоглядних засад; соціально-політичні наслідки «революційних» війн; соціальні аспекти військового найманства; воєнні дії й демографічні кризи; війни та епідемії тощо.

Враховуючи актуальність даної проблематики, а також особливо важливу роль як позитивну в одних випадках та руйнівну в інших воєнних конфліктах у формуванні й розвитку/деградації суспільств Центрально-Східної Європи, що перебувало в епіцентрі цивілізаційного протистояння у Великому Кордоні, й було вирішено започаткувати проведення міжнародних наукових конференцій (один раз на два роки) у Кам'янці-Подільському на тему: «Війна і Соціум у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи», які, поза усяким сумнівом, мають стати промотором комплексного вивчення означених проблем.

Валерій Степанков
Кам'янець-Подільський,
жовтень 2020 р.

ПРОГРАМА

21 жовтня 2020 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. І. Огієнка, 61, ауд. 208

11⁰⁰–11²⁰ Урочисте відкриття конференції

Вітальне слово до учасників конференції:

Смолій Валерій, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України, доктор історичних наук, професор

Копилов Сергій, ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор

11⁴⁵–12³⁰ Засідання 1

Модератор: *Ващук Дмитро*

11⁴⁵–12⁰⁰ Нагірний Віталій (Краків, Польща)

Воєвода, намісник чи тисяцький? До питання про функції боярина Дмитра Єйковича

12⁰⁰–12¹⁵ Рієр Яніна (Могильов, Білорусь)

Правитель як військовий лідер Великого князівства Литовського в кінці XIII – на початку XIV ст.

12¹⁵–12³⁰ Вирський Дмитро (Київ, Україна)

Шляхетська революція XVI ст.: військова проекція успіху

12³⁰–12⁴⁵ Дискусія

12⁴⁵–13⁰⁰ Кава-брейк

13⁰⁰–14¹⁵ Засідання 2

Модератор: *Вирський Дмитро*

13⁰⁰–13¹⁵ Черкас Борис (Київ, Україна)

Великий кордон як чинник соціальних пертурбацій в середовищі військово-службового населення Київської землі пізнього середньовіччя

- 13¹⁵–13³⁰ Блануца Андрій (Київ, Україна)
Механізм звільнення від військової/земської служби у Великому князівстві Литовському у XVI ст. (на прикладі князя Федора Михайловича Чорторийського)
- 13³⁰–13⁴⁵ Атаманенко Віктор (Острог, Україна)
Луцькі війська другої половини XVI ст.
- 13⁴⁵–14⁰⁰ Ващук Дмитро (Київ, Україна)
Земська служба у Великому князівстві Литовському: правове регулювання у достатутувий період
- 14⁰⁰–14¹⁵ Дискусія
- 14¹⁵–15⁰⁰ Обід

15⁰⁰–16³⁰ Засідання 3

Модератор: Черкас Борис

- 15⁰⁰–15¹⁵ Димидюк Дмитро (Львів, Україна)
Срux hastata: ідеологічне та символічне значення списа у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)
- 15¹⁵–15³⁰ Гуцул Володимир (Ужгород, Україна)
Звідки взялися 80 тисяч московитів: військова демографія і символічна комунікація у реляціях двору Сигізмунда Ягеллона про перемогу у битві під Оршею (1514)
- 15³⁰–15⁴⁵ Джанов Олександр, Кузьмінський Іван (Київ, Україна)
Нічні стражники-музиканти торгових факторій генуезців у Кафі, Солдайї та Чембало
- 15⁴⁵–16⁰⁰ Верхотурова Мар'яна (Львів, Україна)
Бронзова мортира першої половини XVI століття з міста Белз у зібранні Львівського історичного музею
- 16⁰⁰–16³⁰ Дискусія
- 16³⁰–17⁰⁰ Кава-брейк

17⁰⁰–18³⁰ Засідання 4

Модератор: Газін Володимир

- 17⁰⁰–17¹⁵ Болтанюк Петро, Старенький Ігор (Кам'янець-Подільський, Україна)

До питання про загибель давньоруського городища на Кармалюковій горі

17¹⁵–17³⁰ Константинов Валентин, Михалаке Ион
(Кишинев, Молдова)

Социум и война в Молдавском государстве во второй половине XVI–XVII веке

17³⁰–17⁴⁵ Безпалько Владислав (Київ, Україна)

Одяг бояр на Волині другої половини XVI століття

17⁴⁵–18⁰⁰ Форманюк Тетяна (Київ, Україна)

Портрет Вацлава Жевуського з колекції Національного музею історії України

18⁰⁰–18³⁰ Дискусія

18⁴⁵ Вечеря

---

22 жовтня 2020 р.

Головний корпус Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, вул. І. Огієнка, 61, ауд. 208

09⁰⁰–10⁰⁰ Сніданок

10⁰⁰–11⁴⁵ Засідання 5

Модератор: Степанков Валерій

10⁰⁰–10¹⁵ Газін Володимир (Кам'янець-Подільський, Україна)
Ранньомодерні «гібридні» технології: з практики московської агресії щодо України 50-х – 60-х рр. XVII ст.

10¹⁵–10³⁰ Довнар Александр (Минск, Беларусь)

Повседневная жизнь населения Беларуси в годы Северной войны

10³⁰–10⁴⁵ Кловас Миндаугас (Вильнюс, Литва)

Последствия войн середины XVII в. – начала XVIII в. для Вильнюса: анализ доходов города

10⁴⁵–11⁰⁰ Вальонене Оксана (Вильнюс, Литва)

Социотопография Вильнюса в контексте событий середины XVII – начала XVIII вв.

11⁰⁰–11¹⁵ Болтанюк Петро (Кам'янець-Подільський, Україна)
Міські укріплення міста Кам'янця-Подільського у XVII ст.

11¹⁵–11⁴⁵ Дискусія

11⁴⁵–12¹⁵ Кава-брейк

12¹⁵–14⁰⁰ Засідання 6

Модератор: Константинов Валентин

12¹⁵–12³⁰ Ковалець Тарас (Чернівці, Україна)

Bellatores vs Vulgus: фактор насилля у стосунках людей війни і населення українського Подніпров'я під час козацького виступу 1630 р.

12³⁰–12⁴⁵ Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський, Україна)

Роль воєнного фактору 1648 – першої половини 1652 р. у формуванні нового соціуму в Українській державі

12⁴⁵–13⁰⁰ Федорук Андрій (Чернівці, Україна)

Бойове використання слонів турками під Хотиним у 1621 р.

13⁰⁰–13¹⁵ Кулаковський Петро (Острог, Україна)

Звинигородське староство в часи козацької революції (1648–1676 рр.)

13¹⁵–14⁰⁰ Дискусія

14⁰⁰–14⁴⁵ Обід

14⁴⁵–15²⁰ Засідання 7

Модератор: Кулаковський Петро

14⁴⁵–15⁰⁰ Сокирко Олексій (Київ, Україна)

Козацький гетьманат і мілітарна революція в ранньомодерній Європі середини XVII–XVIII ст.

15⁰⁰–15¹⁵ Мейлюс Елмантас (Вильнюс, Литва)

Казаки в Вильнюсе во время "Потопа" 1655–1661 гг.

15¹⁵–15³⁰ Калуцький Сергій (Кам'янець-Подільський, Україна)

Городове козацтво – рицарський стан Гетьманщини: погляд В'ячеслава Липинського

- 15³⁰–15⁴⁵ Степанков Віталій (Кам'янець-Подільський, Україна)
Чому український військовий триумф 1648 р. обернувся політичною катастрофою? Постановка проблеми
- 15⁴⁵–16¹⁵ Кава-брейк
- 16¹⁵–16³⁰ Станіславський В'ячеслав (Київ, Україна)
Кам'янецька артилерія після її вивезення турками в 1699 р.: два архівних свідчення
- 16³⁰–16⁴⁵ Юга Олександр (Кам'янець-Подільський, Україна)
Вплив мілітарного чинника на позицію політичної еліти Речі Посполитої щодо української проблеми у 1648 р.
- 16⁴⁵–17⁰⁰ Безпалько Владислав, Кузьмінський Іван (Київ, Україна)
Музична капела генерала Єжи Марцина Любомирського у Любарі (1778–1781)
- 17⁰⁰–17¹⁵ Філінюк Анатолій (Кам'янець-Подільський, Україна)
Боротьба Російської імперії за Річ Посполиту і Україна у XVIII ст.
- 17¹⁵–17³⁰ Підведення підсумків
- 17³⁰–19⁰⁰ Екскурсія Старим Кам'янцем
- 19⁰⁰ Вечеря

---

23 жовтня 2020 р.

- 08⁰⁰–09⁰⁰ Сніданок
- 09⁰⁰–16⁰⁰ Екскурсійна програма
- 17⁰⁰–18⁰⁰ Презентація наукових та науково-популярних видань
- 18⁰⁰ Святкова вечеря

---

24 жовтня 2020 р.

Від'їзд учасників конференції

ЛУЦЬКІ ВОЙСЬКІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

АТАМАНЕНКО ВІКТОР
(Острого)

Уряд войського, як і низка інших, запозичився Великим князівством Литовським із сусідньої Польщі в ході реформ Жигимонта–Августа з 1566 р. Запроваджувалися уряди войських в усіх повітах Волинського воєводства. Це була незначна посада (один з нижчих функціональних, а не титулярних урядів). Посада войського, яка займала чи не останнє місце в ієрархії урядів, не була позбавлена привабливості через почесний характер. У структурі влади войські становили найближче оточення старост і каштелянів (також запроваджено у 1566 р., помічниками яких і вважалися). При цьому ці уряди не мали ієрархічного підпорядкування. Отже, елементи наявності виконавців (службового апарату) мав більшою чи меншою мірою супроводжувати такі нетитулярні уряди. До їх прерогатив відносилися питання загального нагляду за станом та управління повітовим замком у разі відсутності старости і земського війська, а також нагляд за обороноздатністю замку, підтримання його у належному стані, заходи щодо ремонту й укріплення. На випадок відсутності рушення у воєводстві, резиденцією войських був головний замок повіту. Уряд був оплачуваним (так зване «войське»).

Місце войського в ієрархії волинських урядів чітко не визначалося. Воно могло знаходитися серед титулярних та дійсних посад, але в останній п'ятірці. Існує думка про те, що на войківства призначалися особи старшого люди, які не ходили на війну в складі посполитого рушення. Але це не було загальним правилом, якщо таке взагалі існувало для другої половини XVI ст. На відміну від войських інших волинських повітів кременчани часто обіймали одночасно уряд городничих.

Одразу після запровадження уряду войського його отримали представники відомих на Волині, але збіднілих родів Яловицьких та Гулевичів-Воютинських. Винятком був представник заможного панського роду Чапличів – Іван Чаплин-Шпанівський. Це був

перший його уряд, після чого він отримав високу сенаторську гідність київського каштеляна, а отже став сенатором (1585 р.). Такому просуванню кар'єрною драбиною, очевидно, не могла не сприяти залученість до клієнтели та підтримка кн. В.-К. Острозького, хоча він мав всі підстави обіймати обидва уряди (крім того, князь підтримав короля Стефана Баторія та канцлера Я. Замойського у їх протистоянні зі Зборовськими і міг розраховувати на їх вдячність та допомогу). Подібною була і кар'єра володимирського військового поч. XVII ст. Флоріана Олешка (клієнта Я. Заморського), пов'язаного з кн. В.-К. Острозьким. Обоє, і І. Чаплич, і Ф. Олешко, змогли зосередити в свої руках досить значні маєтності. Перший володів на 1583 р. шістьма селами на Волині зі 142 димами та 159 городниками, а другий на 1629 р. тільки у Володимирському повіті зосередив 131 дим. Острозькі не тільки практично впливали на призначення війських всіх трьох волинських повітів упродовж другої половини XVI ст. Вони сприяли наданню цього уряду своїм клієнтам-приятелям.

Після І. Чаплича уряд луцького військового ненадовго (травень – липень 1585 р.) обійняв Михайло Павлович, слуга князів Острозьких, який володів у їх латифундіях досить розлогою посесією, яка складалася з кількох сіл. М. Павлович був також острозьким старостою.

Останніми у кінці XVI – на поч. XVII ст. луцькими військими були також слуги кн. Острозьких Ждан Боровицький (також острозький, а до того – остропільський староста) та Юрій Риминський. Неважко здогадатися, що й їх родини мали маєтності з руки свого патрона. Можна говорити про те, що наявність союзників серед очільників держави, високий авторитет кн. Острозького, як і постава на сеймиках шляхти-клієнтів, давали можливість одержувати низку посад для слуг чи близьких до Острозьких осіб. Слуги Острозьких, котрі посідали уряд луцького військового, мали не тільки адміністративний, але й юридичний досвід. Дана обставина була важливою для набуття нетитулярного земського уряду.

Просування клієнтів до будь-якого уряду було важливим для представників магнатерії. Якщо відповідає дійсності точка зору

про те, що з поширенням на землі Великого князівства Литовського, а згодом і в умовах перебування українських земель в складі Польщі, посади військового, на нього покладалися деякі допоміжні функції стосовно обов'язків каштелянів, то для кн. Острозьких важливим було мати свого клієнта саме на цій посаді. Справа в тому, що з 1572 по 1605 рр. волинським каштеляном (а отже і сенатором) був їх особистий ворог Михайло Мишка-Варковський (не лише як сусід, а й, можливо, через причетність до вбивства кн. Я. Сангушка). Зрештою, будь-який земський уряд давав можливість впливу на ситуацію в регіоні та протидії опонентам та противникам.

Як уже зазначалося, на війських покладался обов'язок захисту спокою, а отже – шляхетського загалу, який не брав участі у військових походах у складі рушення (старі чоловіки, жінки, діти). Зрозуміло, що вони і в мирний час мали би бути, з цієї точки зору, певними взірцями. Але волинська шляхта, як і шляхта інших земель, звикла часто розв'язувати конфліктні ситуації, майнові спори, справи не тільки в судовий, а й часто у збройний спосіб. Слуги не могли не виконувати розпоряджень покровителя, а відстоювати свої права мали б і без його дозволу. Таких випадків у волинських актових книгах зафіксовано безліч. В подібних діях брали участь і військи.

Але особливо виділяється в середовищі волинської шляхти 70–80-х рр. XVI ст. постать третього з черги луцького військового Яна (Івана) Жоравницького. Цей уряд він обіймав недовго – з 1 липня 1585 по березень 1589 рр.

За 10 років до призначення на уряд Ян Жоравницький розпочав боротьбу проти брата та його дружини. При цьому він використовував різні засоби – і віршоване слово (вірш «Пашквіль»), і поширення Луцьком знущального тексту, і наїзди на братові маєтки (с. Журавники). Останній завершився побиттям жінок-шляхтянок і оголошенням майбутнього військового «виволанцем». Заради збереження шляхетської гідності він змушений був вибачитися та перепрошувати рідню перед судом. Прагнення посади (та корисливих цілей) привело його до спроб утвердитися на луцькому вийтівстві, де він не цурався зловживань щодо міщан.

Важко говорити про контакти Я. Жоравницького з представниками найпотужніших волинських князівських родин, але перед смертю він опікунами визначив князів Януша Збараського та В.-К. Острозького (а також луцько-острозького владика Кирила Терлецького). Згодом татари кн. В.-К. Острозького взяли участь в останній акції луцького військового – наїзді на свинюські маєтності Балтазара Гнівоша.

Як і в попередньому випадку, Я. Жоравницький мав маєткові претензії до Б. Гнівоша. Для вибиття його зі Свинюх зібрав досить великий загін та не забув залучити до наїзду свого сина. Якоюсь мірою була задіяна і дружина луцького військового (можлива авторка чи співавторка «Пашквіля»). Під час наїзду Б. Гнівоша було вбито, за що Я. Жоравницький був засуджений та страчений.

Основні обов'язки уряду військового мали виконуватися на час зібрання посполитого рушення та залишення ним території воєводства. Але упродовж др. пол. XVI ст. такого в усій повності не траплялося. Найбільше з представлених у джерелах зібрання посполитого рушення припало на 1567 р. Волинська шляхта була представлена на ньому вельми незначною кількістю. Відтак, війські свої завдань виконувати не могли.

Таким чином, один з запроваджених напередодні Люблінської унії уряд військового був достатньо престижним для волинської шляхти. При цьому війським практично не доводилося виконувати свої безпосередні обов'язки. Вони мали виконуватися за певних обставин – відбуття ополчення за межі воєводства (чого практично не бувало). Військими порушувалися норми дотримання «громадського миру», які не були зразком збереження спокою в краї. Всі волинські війські упродовж другої половини XVI ст. були пов'язані з кн. Острозькими та, швидше за все, отримували уряд за їх сприяння.

ОДЯГ БОЯР НА ВОЛИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ

БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ
(Київ)

Бояри від середини – другої половини XVI століття у соціумі Волинського воєводства займали місце напівпривілейованої служилої верстви, що зберігало за собою функції військової служби. Фактично до бояр відносили й путніх та панцирних слуг. Окремішність від тяглих підданих відобразалася в особливостях оподаткування, обсягу та специфіці виконання повинностей. Бачимо бояр першими в переліках нападників під час шляхетських наїздів чи перманентних феодалних сутичок. У панських маєтках бояри виконували поліційні, наглядові, адміністративні функції, часто були урядниками. Тримання такого особливого статусу мало звичне і водночас важливе для ранньомодерного суспільства відображення в одязі.

В актових джерелах Волині бояри постають активними учасниками різних конфліктних подій, після яких формувалися численні скарги, часто з деталізованими описами. З них дізнаємося про одяг у власності бояр та членів їх родин, а також особливості користування ними вбранням та аксесуарами у різноманітних ситуаціях побутового, виробничого, службового характеру.

Чи не перше, на що звертаємо увагу – бояри у переважній більшості випадків постають людьми, що носять шаблю. Ця шляхетна зброя була потрібна не лише для використання за призначенням при виконанні відповідних обов'язків – у бойових ситуаціях бачимо різноманіття боярського озброєння. Шабля також виразно та важливо підкреслювала статус людини військової служби як такий.

До шаблі відповідно пасував одяг з імпортного сукна переважно червоного, синього чи зеленого кольорів та відтінків. Для прикладу, Левко Курилович Борукович, «боярин слуга панцирний» із села Свищів, який 30 липня 1592 року перебував у справах в селі Лішня, був одягнений у ермяк блакитного лунського сукна з шовковими шнурами, вартістю 4 копи литовських грошів, та

мав на голові ковпак з червоного лунського сукна, підшитий хутром лисиці, вартістю копа грошів. На поясі він мав шаблю за 50 грошів, угорські ножі та мошну з півкопами грошів готівки.

За нашими спостереженнями боярство у пошитті одягу нерідко надавало перевагу не лише лунському (найбільш поширене в одязі селян та міщан), а й більш дорожчим сортам сукна, зокрема таким як утерфін та файлюндиш, що були популярні у користуванні шляхетською стратою. Це стосується і використання дорожчих видів хутра. Наприклад, бачимо такі матеріали в одязі буремельських бояр Яцка Пожоги та Максима Гордійовича, яких було пограбовано панами Кіндратом Смиковським та Войтехом Защинським, коли постраждали поверталися додому з ярмарку в містечку Жабче. Зокрема, у Яцка було пограбовано «ярмяк чорный утерфиновый, который кошовал полпеты копы гршей литовских, колпак лисий, сукном бурнатым фалюндышовым критый, за три золотых, чинкотору за сорок грошей...», у Максима «жупан каразыи зеленое за полтрети копы гршей, шапку, куніцями подшитуу, за пятьдесят грошей, саблю за золотых три...»

Однак для здійснення різних робіт, пов'язаних з особливостями ведення господарства, тобто поза виконанням службових обов'язків та завдань, фактично поза презентацією себе у суспільному просторі, бояри вдягалися у невибагливе, більш пристосоване вбрання. Відтак в полі на оранці чи у жнива, в лісі при заготівлі деревини тощо бачимо представників боярства, одягнених у сермиги з доморобленого сукна, кожухи з овечого хутра та прості шапки.

Ще один ефективний спосіб для чоловіків підкреслити заможність та місце у соціальній ієрархії – відобразити це в одязі своїх дружин. Тут були важливими як кількість і різноманіття одягу, так і матеріали виготовлення та оздоблення, а також прикраси та аксесуари. Показовим прикладом може слугувати перелік жіночого одягу в родині боярина із села Богурин Тимоша Каринича. Серед вбрання його дружини знаходимо сукню із синього лунського сукна, оздоблену оксамитом, однорядку з такого ж сукна, шапку з оксамиту, облямовану хутром бобра. А в гардеробі матері Тимоша – шубка із білячого хутра, вкрита чорним муравським сукном, сукня з чорного муравського сукна, і також шапка з хутром бобра.

МУЗИЧНА КАПЕЛА ГЕНЕРАЛА ЄЖИ МАРЦИНА ЛЮБОМИРСЬКОГО У ЛЮБАРІ (1778–1781)

БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ
КУЗЬМІНСЬКИЙ ІВАН
(Київ)

Генерал коронних військ Єжи Марцин Любомирський був власником кількох маєтків на українських теренах – у Барі, Любарі, Полонному тощо. Однак про капелістів, тобто музикантів його капели, збереглися фрагментарні відомості, які походять з-за меж українських резиденцій магната. Нам вдалося виявити низку джерел, які стосуються діяльності капели у Любарі.

Віднайдені відомості про капелу містяться в документах обліку та розподілу людських і матеріальних ресурсів маєткових комплексів князя Любомирського та військових загонів на службі генерала. Перший документ, де згадані музиканти Єжи Марцина Любомирського, датується 6 квітня 1778 року. Це деталізований список видачі одягу та взуття підрозділу капітана Клейста, наприкінці якого додатково записано імена вісьмох музикантів (Od Muzyki): «Stanisław Dulski, Daniel Orzechowski, Sobestyan Dunikowski, Ignacy Bialuski, Marcin Pileta, Jozef Kulikowski, Ignacy Madurski, Jędrzey Olszczewski». Четверо з цих музикантів продовжили служити генералу в 1781 р. Мова йде про Станіслава Дульського, Данієля Оріховського, Себастьяна Дуніковського та Ігнація Мадурського.

У тому ж документі в переліку військових згадано довбуша: «Dobosz Kajetan Niemirowski». Окрім цього, Каєтан Немировський згадується серед людей в обозі Єжи Марцина Любомирського у списках на щотижневу виплату грошового утримання від 18 липня 1775 року. Загалом же у цьому документі записано імена чотирьох довбушів: «Maciej Sawicki, Kaietan Niemierowski, Stefan Szląszski, Sawka Sawicki». Не виключаємо, що довбуші брали участь у музичних виступах капели.

У другому документі, тобто переліку людей та коней, яких 7 червня 1781 р. було відряджено з Любару до Варшави, окрім

двох хорунжих, капрала, кадета та солдата було зазначено дев'ятьох капелістів. П'ятеро із них подорожували верхи: «Kapelista: Dunikowski, Orzechowski, Chmielowski, Dulski, Malinowski». Ще четверо – на бричці: «Madurski, Rudkowski, Nayzer, Chodakowski». Окремо від капелістів були записані двоє трубачів, які також подорожували верхи: «1 Trębacz Szczepanski, 2 Leszczynski».

Наступний документ має таке ж датування та змістом безпосередньо пов'язаний з попереднім. У ньому міститься інформація про видачу подорожуючим взуття та одягу («Ktorzy podostawali Buty Tak z Karpeliji ako y Hussarow»). У списку згадані імена всіх дев'яти капелістів – кожен з них отримав по парі чобіт та штани.

У Варшаві капелісти виконували свої прямі професійні обов'язки, що засвідчено у тогочасній регулярній друкованій пресі. Зокрема у 10-ому номері часопису «Avis Divers» повідомляється, що 27 серпня 1782 року генерал влаштував концерти, за що отримав публічну похвалу: «1782 [Warszawa], Pochwała Marcina Lubomirskiego, generała wojsk kor., za urządzone koncerty, zwłaszcza za w ostatnią środę [27 VIII]» (Похвала Марціна Любомирського, генерала військ коронних, за влаштування концертів, особливо в останню середу).

У рукописній пресі «Gazety pisane z Warszawy» за той же рік під заголовком «Serenada księcia Marcina» (Серенада князя Марціна) описуються концерти, організовані під вікнами колишньої дружини: «W dzień św. Anny dawał tu książę Jmć Marcin Lubomirski publiczną dla przeszłej swej żony serenadę. Wszystkie z Warszawy kapele na ten akt sprowadził, które zarządząc przez Kapucynów, gdzie księżna stoi, swoim odgłosem całą prawie ściągnęły ciekawość Warszawy» (В день св. Анни князь його милість Марцин Любомирський влаштував тут публічно, для своєї колишньої дружини, серенаду. Привіз для цього акту з Варшави капелю, яка йшла біля [будівлі] капуцинів, де зупинилася княгиня, своїм звучанням привернули цікавість майже всієї Варшави).

Найцікавіші відомості про діяльність музичної капели містяться у реєстрі музичних інструментів (нових та старих) та нот, які разом з капелістами були відправлені з Любара до Варшави 7 червня 1781 року – «Regest rjnstrumentow tak nowych i ako y starych i

daŕcych do Warszawy d. 7 junij 81 z Lubaru». Серед нових музичних інструментів зазначено 4 кларнети (Klarynetow), 4 валторни (Waltorni para, Waltorni z wszystkich tonow para), 4 труби (Trąby), 2 флейти-траверсо (Flautraversi) та 2 гобої. Окрім цього, у списку зафіксовані знімні частини музичних інструментів – 2 мундштуки для труб (Musztukowdo Trąb), 8 трубок вентельного механізму для труб (Kromlikow do Trąb), 2 мундштуки для валторн (Musztukow do Valtorni), а також 4 тростини для гобоїв (Stroikow do Obojow). Не можна не помітити, що серед нових інструментів значаться виключно аерофони, тобто духові музичні інструменти.

У списку старих музичних інструментів бачимо 2 валторни (Waltorni para), 2 скрипки (Skrzypcow), альт (Altowka), басетлю (Basetla), фагот (Fagot), 4 кларнети (Klarynety), пару литаврів (Kotlow para), тулумбас (Tołąbas), барабан (Bemben), пару тарілок (Zeli para), пару кларнетів «від Гофмана» (Klarynetow od Hoffmana para) та стару трубу (Trąba stara). У цій частині реєстру представлені всі три групи музичних інструментів – хордофони (скрипки, альт, басетля), аерофони (валторни, фагот, кларнети, труба) та ідіофони (литаври, тулумбас, барабан, тарілки).

Окремо зазначимо, що згадане прізвище Гофмана віднайшлося у списку боргів генерала, де він названий капелістом з числа слуг: «Hoffmanowi Kapeliś ciede servitae mercedis – Zł: Pols: 3269». З огляду на цей факт доцільно стверджувати, що Гофман також був музикантом генерала. В зв'язку із тим, що інші боргові записи датуються 1777–1781 роками, то і Гофман працював приблизно у цей період, або дещо раніше, адже у списках 1778 та 1781 років він не згадується. У боргових документах за 17 серпня 1780 року згадано ще одного капеліста на ім'я Антоній Кунц: «Antonie-mu Kuncowi Kapeliś ciede servitae mercedis. fl. 2398». Можна припустити, що ці капелісти служили генералу до 1768 року, тобто до того моменту, коли він передав капелістів, 30 гармат та збройний арсенал конфедератам у місті Кольбушова.

У списку нотних творів (Partięy) значаться 16 симфоній (Simfonij), 8 партій для 8 творів, або одного восьмиголосого твору (Partij 8 a 8), 6 партій для 6 творів, або одного шестиголосого твору (Partij 6 a 6), 2 квартети (Qwarteto), тріо (Trjo), твір для хору

(Chorus), а також папір для нот (Papieru do not). У цьому ж списку значаться 4 струни для басетлі (Strony do basetli).

Цікаво, що в рахунках Почаївського василіанського монастиря за 1772 р. зазначено, що до Любара були передані, або переписані нотні партитури. А єдиними реципієнтами партитур могли бути або капела місцевих уніатів (про музичну діяльність яких досі немає жодних відомостей), або ж капелісти генерала Єжи Марцина Любомирського.

Висновки. Представлена діяльність музичної капели генерала Єжи Марцина Любомирського у Любарі відкриває абсолютно нову сторінку локальної музичної історії українських земель. Про професійний рівень музикантів капели свідчить значна кількість різноманітних музичних інструментів та нотних творів.

МЕХАНІЗМ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ / ЗЕМСЬКОЇ СЛУЖБИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ У XVI ст. (НА ПРИКЛАДІ КНЯЗЯ ФЕДОРА МИХАЙЛОВИЧА ЧОРТОРИЙСЬКОГО)

БЛАНУЦА АНДРІЙ
(Київ)

Рід князів Чорторійських на середину XV ст. посідав одне із пріоритетних місць у соціально-політичній ієрархії Волині та ВКЛ. Про це, зокрема, свідчить один із документів, що відклався у Литовській метриці. Так, у «Порядку написання листів до панів-рад, урядників і всього рицарства, шляхти Великого князівства Литовського» за 1551 р. князі Чорторійські стояли другими після князя Дубровицького у списку, що стосувався Волині¹.

Влітку 1534 р. кн. Ф. М. Чорторійський звернувся до великого князя литовського з проханням звільнити його від земської служби, обумовлюючи таку причину різкого погіршення зору ще на Сеймі ВКЛ та «ино, дей, тая фороба еше его не оминула и болшей ку шкоде здоровья его привела». Сигізмунд I Старий постановив «тую службу нашу на свое местце мает он послати с(ы)на своего, кн(я)зя Ивана, так слушне и рядне, яко бы сам мелехати с тым почтом слуг своихъ, которы повинен з ыменей своих водле реєстров земских ставити» і направив листа гетьману ВКЛ пану Юрію Миколайовичу Радзивілу від 27.06.1534 р., у якому наказував йому: «твоя бы м(и)л(о)сть о том еи того с(ы)на его со всеми слугами его на той службе н(а)шой при себе мелъ»².

---

¹ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 28 (1522–1552 гг.): Кніга запісаў 28. / Падрыхтоўка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мн., 2000. № 151. С. 193–194.

² Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Фонд 293. Опись 1. Единица хранения 69. Лист 1–1 об. Оpubліковано: Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVI в. Т. VI: Радзивилловские акты из собрания Российской национальной библиотеки. Первая половина XVI в. / Составитель тома М. М. Кром. М.; Варшава, 2002. С. 82–83.

Інші документи вказують на високий статус князя у ВКЛ. Зокрема, про це свідчить лист великого князя литовського Сигізмунда I Старого, яким він у травні 1514 р. розпоряджався щодо прибуття членів пани-ради на з'їзд до Єйшишок, у якому князь Ф. М. Чорторийський у реєстрі направлених листів числився окремо від інших князів, панів і зем'ян Волинської землі¹. Тож попередні заслуги князя на урядовій службі, вочевидь, були враховані при звільненні його від військової служби на схилі літ. Даний розпорядчий лист великого князя литовського демонструє засадничі основи шляхетського землеволодіння у ВКЛ – несення військової служби у винагороду за отримані від влади землі та маєтності². (Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів № 39 Литовської метрики (середина XVI ст.), с. 456–467.).

---

¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539): Užrašymų knyga 7. / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius (tekst aišlotynųkalba). Vilnius, 2011. № 160. P. 304.

² Про земську службу див.: Блануца А. Земська служба у Великому князівстві Литовському за документами книги записів №39 Литовської метрики (середина XVI ст.) // Український історичний збірник. К., 2009. Вип. 12. С. 456–467.

УКРІПЛЕННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVII ст.

БОЛТАНЮК ПЕТРО
(*Кам'янець-Подільський*)

Однією з цікавих та малодосліджених тем історії міста Кам'янця-Подільського залишається питання становлення та розвитку його фортифікацій. Використовуючи відомі на сьогодні джерела та дослідження науковців, здійснюємо спробу показати систему укріплень міста на XVII ст.

Фортифікації Кам'янця-Подільського умовно можна розподілити на дві частини: міські укріплення та замок. Перші утримувались на кошти міщан. Так, у 1519 році був встановлений податок «сош», кошти від якого витрачалися на утримування фортифікацій міста. Окрім того, з міщан та міської шляхти збиралося так зване «сторожове». На цю суму утримувалася міська сторожа (16 осіб). Сторожа відбувала службу на двох міських брамах, на валах та біля ратуші. За потреби її кількість збільшувалась. Окрім того, на цю суму місто утримувало 2-х гармашів та 2-х сурмачів. У 1647 році король Владислав IV видав наказ міському магістрату про прибутки з села Кормильче, які міщани використовували на утримування міської артилерії.

Утримання замку лягало на плечі кам'янецького старости. Для цього використовувались прибутки зі старостинських земель, кошти приватних осіб або ж державної скарбниці.

Для оборони міста та замку утримувалась військова залога. До того ж, існувало міське ополчення яке у разі надзвичайних ситуацій мало захищати місто з власною зброєю. Так, на сер. XVII ст. залога міста становила 200 піхотинців, 500 вершників та 300 міщан.

Артилерійське забезпечення міста та замку упродовж XVII ст. також змінювалось. За описом 1613 р. ми бачимо, що на замку було 14 гармат, 22 гаківниці та 15 півгаківниць. При цьому, частина замкового арсеналу використовувалась в інших подільських замках. Так, 2 гармати та 20 гаківниць було відправлено до Лети-

чева, 1 гармата та вісім гаківниць потрапили до Панівець, а 12 гаківниць – до Смотрича.

Очевидно, що з появою нових укріплень та вдосконаленням артилерії збільшувалась її кількість. На 1672 рік у місті нараховувалось 50 гармат та 4 мотири. При цьому в замку упродовж усього часу до 1672 року утримувалось тільки чотири гармаші.

Одну з частин міських укріплень Кам'янця-Подільського XVII ст. становлять фортифікації, які з'явилися у XVI ст. Опис замку 1613 року чітко вказує на існування двох міських брам – Руської та Польської, та п'яти кам'яних башт по периметру скельного виступу, що оточував місто. Поряд з цим згадується існування двох воріт вище Польської та Руської брами.

Руська брама згідно зображення мідьориту Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. постає як оборонне укріплення, до складу якого входили сім башт, з'єднаних кам'яними стінами з бійницями, барбакан та шлюзова система, що перетинала річку Смотрич.

Польська брама була фортифікаційною системою з п'яти веж, барбакану та шлюзової системи.

Основу східної оборонної лінії міста утворювали башти Гончарська, Слюсарська та Різницька. **Гончарська (Різницька)** башта займала центральне місце в східній частині оборони міста. Башта постала на крутому схилі скелі, вона мала округлу форму діаметром 13,0 м, була п'ятиярусна. Товщина стін башти становить в межах третього ярусу 2,5 м. Башта призначалася для ведення фронтального й фланкуючого вогневого прикриття місцевості й забезпечення захисту з боку яру на протилежному боці річки. Датою побудови вважається 1583 рік.

На південь від Гончарської башти на відстані близько 370 метрів також на схилі скелі було побудовано **Слюсарську** башту. Вона округлої форми, триярусна, діаметром 11,0 м, товщина стін 1,7 м. Башта була побудована у середині – другій половині XVI ст.

За 60 метрів на південь розміщується ще одна башта під назвою **Різницька (Кушнірська)**. Башта триярусна, прямокутна в плані, розміром 6,8×6,3 м. Датування башти – кінець XVI – початок XVII ст.

Кушнірська башта розміщується в північно-західній частині півострова. Башта була побудована за чопове у 1564–1565 рр. Вона на той час була підковоподібною в плані, п'ятирусною спорудою. Її розмір становив у довжину 35 ліктів (20,0 м), а ширину – 33 лікта (19,0 м), а товщина муру мала 4 лікти (2,3 м). На мідьориті Томашевича башта позначена як «башта великих розмірів Стефана короля, загалом називається Зубчаста». В описі міста 1700 р. зустрічаєм назву башти «Кушнірська». З півночі до башти примикав кам'яний мур який тягнувся до садиби воеводи Руського. Мур мав два бойових рівні: верхній та нижній. Його довжина становила 80 ліктів, над землею він підіймався на вісім ліктів, а ширина муру – чотири лікти й чверть. До башти з південного боку у 1585 році були прибудовані ворота, що отримали назву верхніх воріт польських.

Подібна оборона система існувала й над Руською брамою. Згідно зображення мідьориту Томашевича ми бачимо, що тут були ворота з прибудованими до них з півночі оборонним муром. На плані вони позначені як «верхні ворота Руські».

Ще одна башта розміщувалась на південь від Польської брами, виконуючи функції сторожової вежі й прикриваючи брід з боку Польських фільварків. Укріплення мало назву «Башта на броді» або ж «Башта Захаржевського». Вважається, що вона була побудована у XVI ст. Башта кам'яна, майже округлої форми, діаметром 9,0–10,0 м. Стіни башти з бойової сторони мали товщину 1,3 м, а з боку горжі – 0,7 м.

Поряд з цим з'являється низка міських укріплень побудованих у XVII ст. Це було пов'язано з розвитком артилерії та зміною ведення тактики облоги. Так, вздовж східної скелі був побудований кам'яно-земляний **вал**, який об'єднав в одну лінію оборони три східних башти: Гончарську, Слюсарську та Різницьку. Про вал ми дізнаємося з опису міста 1700 року, де згадується існування «вулиці Довгої валом». Також існування валу підтверджують дослідження Є. М. Пламеницької, під час яких було виявлено фрагменти цієї фортифікації. До того ж, вал простежується на пізніших планах міста XVIII ст. Ми припускаємо, що укріплення

постало на початку XVII ст., можливо в той час, коли будувався Новий замок.

Ще одне укріплення, яке швидше за все всього збудоване в середині XVII ст., згадує реляція Маковецького. Укріплення розміщувалось над Руською брамою. Згідно реляції, його було побудовано на кошти вірменського вїйта Грегора Малковича. Про нього вказано, що це був «шанчик з дерева збудований». Реляція також подає кількість гармат, які розміщувались на шанцю – сім шмигівниць. Ми припускаємо, що на місці шанчика на початку XVIII ст. постала батарея св. Андрія.

Головним міським укріпленням цього часу рахувався бастіон, сьогодні відомий під назвою **Вірменський**. Збудований у стилі ренесансу він, швидше за все, мурований на початку XVII ст. На мідьориті Кипріяна Томашевича він позначений як «Бастіон великий міський» й зображений у вигляді шестиграної кам'яної споруди. На плані міста 1684 р. укріплення позначено як «Бастіон для військових машин, побудований нацією вірмен з різаного каменю». Реляція Маковецького згадує, що «шанець міський великий за кармелітами Кипріянові був в руки відданий. Мав 12-ть гармат різних до стрільби, з яких бив добре і без рихтування». Опис міста 1700 р. подає укріплення як «...шанець, названий Босяцьким, що здавна належить до міста».

Окремі укріплення з'явилися як польова фортифікація в період 1672 р. під час облоги міста османськими військами Мехмеда IV. Так, один із шанців буде закладено оборонцями міста на території монастиря босих кармеліток. За реляцією Маковецького на ньому було розміщено три міських гармати з яких стріляв гарматник залоги Язовського. Під час перебування міста під владою турок-османів на цьому місці був закладений кам'яний бастіон, який отримав назву Турецький. За описом міста 1700 р. на цьому місці згадується «батарея». Підтвердження про побудову бастіону в османські часи знаходимо у листі військового інженера А. Гловера, де мова йде про «збудованого за Турків шанця, так званого кармелітського, що прикриває башту Баторія».

Ще один шанець було закладено нижче вірменського костелу, нижче двору пана Мілевського. Сюди було перевезено для

оборони гармати із замку, щоправда, їх кількість не вказується. Цікавою, з точки зору вивчення топографії міста, є назва цієї ділянки – Гнойова гора. Як і в попередньому випадку, турки-османи так само використали цю позицію, побудувавши тут «белюард».

Окрім того, відбувається зведення польових укріплень в районі Руської та Польської брам. Про це згадується в реляції Маковецького. У ній же згадується, що Руську браму обороняло 120 осіб, у розпорядженні яких була бронзова мортира та 51 гаківниця.

Поряд з цим наявних укріплень уже було замало для ведення маневрених військових дій. То ж у 1633 році ми бачимо, що у боротьбі з турецько-татарським військом Абаз-паші гетьман Станіслав Конецпольський збудував систему дерево-земляних укріплень на схід від Кам'янця. Ця лінія оборони протягнулася від Руських фільварків по лінії сучасного проспекту Грушевського й робила поворот до міста в районі сучасної вулиці Пушкінської. Таким чином, військо отримувало можливість мати вільну транспортну артерію через Руську браму. З іншого боку, це зменшувало бомбардування міста. Залишки цієї лінії оборони можна спостерігати на планах міських земель 1780 р. та 1821 р.

Зазнає змін і фортифікація замку. На початок XVII ст. Старий замок був застарілою фортифікаційною системою, яка потребувала змін і вдосконалень. У 1617-1621 році за проектом військового інженера Теофіла Шомберга побудовано Новий замок (горнверк) за новоіталійською системою фортифікації. Він укріпив західну лінію фортифікацій міста, ставши основним об'єктом оборони.

Під час перебування Кам'янця-Подільського під владою турків-османів замок та місто перетворюються в єдиний оборонний вузол. Як вказує одне із джерел, «турки Кам'янець фортифікують, самі все роблять, укріплюють, мурують, землю насипають». Роботами керують французькі військові інженери. Вважається, що у проведенні робіт брало участь до 2000 осіб. Щоб утримувати місто в своїх руках, в ньому розміщується сильний гарнізон чисельністю 6-7 тисяч осіб, артилерійський парк налічував близько 200 гармат, які обслуговував загін артилеристів у складі 1 тисячі

воїнів, інженерів і бомбардирів. Відомо, що перед залишенням Кам'янця, у турецькому гарнізоні налічувалося 227 гармат та 14 мортир.

Окрім вище згаданих укріплень, один белюард або шанець був побудований на північ від Вірменського бастиону. Постає батарея на ґрунті пана Конецпольського біля будинку цейхгауза, інша батарея розміщувалась на місці колишнього костелу отців кармелітів. Ще один белюард побудований на захід від церкви святих апостолів Петра і Павла. Укріплення типу шанець описується на ділянці пана Шемберка, яка розміщувалась в районі подвір'я Домініканського жіночого монастиря XVIII ст. Також згадується белюард закладений на ділянці пані Богушевої.

Окрім зведення дерево-земляних фортифікацій османами було проведено й кам'яне будівництво укріплень. Так, кам'яним муром з обох боків був укріплений замковий міст. Один з мурів тягнувся від замкової брами св. Ганни до ділянки Хочимірського. Інший – від тієї ж брами тягнувся вздовж північного краю мосту до кафедрального костелу. В межах цього муру було облаштовано кам'яну вежу в районі зруйнованого будинку пана Сільницького. Башта по суті прикривала вулицю «від замку понад скелею» та підходи до міста з боку Польських фільварків.

На території замку заново перебудовано башту Нова Західна, яка з кілевидного бастиону була перетворена у рондель. Також в районі зруйнованої Чорної вежі турками збудовано бастион Г-подібної форми. Товщина стін укріплень сягала 2,8-3,0 м.

Отже, упродовж XVII ст. міські та замкові укріплення зазнали технічних змін, пов'язаних з розвитком артилерійської та інженерної справи. На останню чверть XVII ст. міські та замкові укріплення були об'єднанні в один оборонний вузол – фортецю. В свою чергу, це призвело до збільшення кількості гарнізону та артилерійського парку. Серед зведених фортифікацій виділяється тип кам'яних та дерево-земляних укріплень. Було здійснено побудову польових укріплень за межами міста з метою ведення маневрених бойових дій.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАГИБЕЛЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО ГОРОДИЩА НА КАРМАЛЮКОВІЙ ГОРІ

БОЛТАНЮК ПЕТРО
СТАРЕНЬКИЙ ІГОР
(Кам'янець-Подільський)

Не зважаючи на проведені у ХХ – на початку ХХІ ст. археологічні дослідження й досі залишається багато нез'ясованих питань, які стосуються давньоруського часу території Пониззя. Однією з таких загадок залишається городище на Кармалюковій горі поблизу с. Привороття Друте Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Викликає здивування відсутність літописних згадок про зазначене укріплення, враховуючи, що воно було одним з найбільших в регіоні, адже довжина його становить 520 м, а площа – 4,94 га. У першій половині ХІІІ ст. городище за своєю площею не поступалося таким літописним містам як Бакота, Ушиця чи Калюс, або ж території давньоруського Кам'янця. Цікавим є той факт, що практично всі городища і більшість сільських населених пунктів давньоруського часу припинили своє існування в середині ХІІІ ст. Однак досі достеменно не встановлено, що спричинило їх загибель: напад монголів чи каральний похід військ Данила Романовича на Пониззя? Важливо врахувати те, що намісник останнього Милій, як і болохівські князі, мав зв'язки із монголами й двічі передавав під їх протекторат Бакоту.

Сукупність матеріалів, виявлених у різні періоди на Кармалюковій горі, однозначно свідчать про те, що городище загинуло внаслідок військових нападів. Перші археологічні дослідження тут провів Юхим Сіцинський у 1898 р. Так, на території дитинця досліднику вдалося виявити чоловічий скелет з розкинутими руками та ногами, біля ніг лежала залізна сокира, а на поясі – залізний ніж. Поряд також знайдено дві залізні сокири, чотиригранний наконечник списа, шпору з шипом. Отже, можемо зробити висновок, що це останки воїна – захисника городища, який загинув у битві і не був похований згідно християнського обряду.

2019 року археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника спільно з Кам'янець-Подільським національним університетом імені Івана Огієнка проведено археологічні дослідження на городищі. Вдалося виявити низку предметів озброєння. Цікавим видається факт, що більшість наконечників стріл лежали вістрям від основної лінії оборони. Найбільш інформативним виявився шурф № 4, який був закладений на місці лінзоподібного заглиблення поряд з валом основної лінії оборони. У межах шурфу, окрім кераміки, знайдено ключ, господарський ніж, оковку ручки ножа, 2 фрагменти скляних браслетів а також низку наконечників стріл: кілевидний (тип 33 за А. Ф. Медведєвим), двошипний (тип 30 за А. Ф. Медведєвим), ромбічний (тип 48 за А. Ф. Медведєвим), лавровидний (тип 63 за А. Ф. Медведєвим), броньбійний ланцетовидний (тип 78 за А. Ф. Медведєвим). У шурфі зафіксовано та розчищено залишки чотирьох скелетів. За визначенням антрополога Ю. Долженка останки належать двом чоловікам віком 25–29 та 20–26 років, підлітку-дівчині віком 14–15 років, підлітку 14–15 років невстановленої статі. Окрім того, виявлено зуби дитини віком близько 9 місяців та зуби дорослої особи віком 18–25 років. Виявлення окремих частин інших скелетів може бути пов'язане з активним пограбуванням городища «чорними археологами». Всі останки лежали під завалами споруди в хаотичному порядку, не маючи ознак християнського поховання, зокрема орієнтації кістяків по лінії схід–захід. У скелета № 1, який належить чоловіку 25–29 років, руки були складені на шиї, що може свідчити про поранення шиї клинковою зброєю (меч, шабля?). Натомість у кістяку № 3 виявлено ромбічний наконечник стріли, який за А. Ф. Медведєвим може бути віднесений до 48 чи 49 типу. Можемо з великою вірогідністю припустити, що людина загинула саме внаслідок поранення стрілою. Всі останки у поганому стані, черепи фрагментовані, ймовірно, внаслідок обвалу споруди, під якою загинбі й були поховані.

Більшість знайденого археологічного матеріалу, у тому числі наконечників стріл, були поширені на теренах українських земель. Однак масивний ромбічний наконечник з поховання № 1

у шурфі № 4 може бути віднесений до типу 49 за класифікацією А. Ф. Медведєва і належати монголам.

Отже, дослідження шурфу № 4, а також інформація Ю. Сіцінського вказує на те, що городище на Кармалюковій горі загинуло внаслідок нападу, до того ж одночасово зі знищенням всього населення, оскільки померлих ніхто не хоронив. З середини XIII ст. укріплення та поселення більше не функціонували.

Залишається відкритим запитання: а ким було зруйноване укріплення? На сьогодні розглядаються дві версії: або монголами, або внаслідок карального походу військ Данила Романовича, які міг очолювати печатник Кирило чи Лев Данилович.

У середині XIII ст. на терени сучасної України приходять монгольська армія на чолі з ханом Батием. Очевидно, події 1241 року не зачепили територію Пониззя, адже маємо відомості про те, що печатник Кирило з військом вирушив з-під Бакоти, адміністративного центру Пониззя, на Болохівщину.

1252 року на теренах Пониззя розгорнулися військові дії з приходом Чингізида Куремси. Цьогоріч намісник Данила Романовича Милій здає Бакоту військам Куремси, про що свідчить Галицько-Волинський літопис: «Приїхали татари до Бакоти, і прилучився Милій до них. Данило тоді пішов проти Литви, на Новгородок, але тому, що була розкаль, послав він сина свого Лева на Бакоту, а Лев послав двірського перед собою. Напавши зненацька, схопили вони Милія і баскака, і привів Лев Милія до отця свого, і стала знову Бакота королевою, отця його. Потім же, порадившись з сином, він, одпустив його, а поручником був Лев, що той буде вірним. Але коли знову приїхали татари, то він учинив обман і оддав їй, Бакоту, знову татарам». На наше переконання війська Куремси не оминули й городища на Камалюковій горі, рухаючись від адміністративного центру регіону Бакоти. Однак, достеменно ми не знаємо чи були бойові дії, чи городище було здано монголам на кшталт Бакоти. Так само не можемо переконливо стверджувати про появу біля укріплення військ Лева Даниловича.

За свідченнями Іпатіївського літопису 1255 року Милій знову здає Бакоту Куремсі. Саме в цей час і могло бути зруйноване

городище на Кармалюковій горі. Водночас у 1254/55 рр. відбувається каральний похід Данила Романовича з братом Васильком, сином Левом та воеводою Діонісієм Павловичем на Болохівську землю, яка підкорилася Куремсі. Не можемо виключати можливості, що порубіжні землі Пониззя вслід за Бакотою також перейшли під владу Куремси і стали об'єктом карального походу короля Данила.

Під 1258 роком маємо інформацію про руйнування укріплень у Бакоті, а наступного року наступник Куремси Бурундай дав наказ князю Васильку «розметати городи» галицькі і волинські, про що вказується в Літописі Руському.

Таким чином, припускаємо, що городище на Кармалюковій горі могло бути зруйноване в проміжку 1255–1259 рр., але на сьогодні достеменно невідомо, ким було зруйноване укріплення: арміями Куремси чи Бурундая, чи військами Данила Романовича під час карального походу. Власне, для того, щоб остаточно поставити крапку в дискусії потрібні подальші масштабні археологічні дослідження на городищі Кармалюкова гора та інших укріпленнях давньоруського часу Лівобережжя Середнього Дністра.

СОЦИОТОПОГРАФИЯ ВИЛЬНЮСА В КОНТЕКСТЕ СОБЫТИЙ СЕРЕДИНЫ XVII–XVIII вв.

ВАЛЁНЕНЕ ОКСАНА
(Вильнюс)

Геополитический контекст Великого княжества Литовского второй половины XVII–XVIII вв. был насыщен событиями, значительно повлиявшими как на развитие всего государства, так и на его столицу Вильнюс. Важнейшие переломные вехи – это так называемый «Потоп»: войны с Московским государством 1654–1667 гг. и со Швецией 1655–1660 гг., оккупация Вильнюса российскими войсками 1655–1661 гг., Северная война 1700–1709 гг. с временным пребыванием российских и шведских войск, последовавшие за ней голод и эпидемия чумы, опустошение Вильнюса российскими войсками в 1734 г., и наконец три раздела территории государства в 1772, 1793 и 1795 гг., в результате которых оно исчезло с политической карты Европы.

Важным источником исследования развития социума Вильнюса в контексте этих событий могут послужить налоговые книги Магдебургской юрисдикции за этот период. В архивах сохранились 24 реестра поворотного налога за 1663–1699 гг., а также 44 реестра подымного налога за 1690–1773 гг., в которых в разные годы зарегистрировано от 445 до 788 домов. Эти данные дополняют описи недвижимости центральной части Вильнюса 1636 и 1645 гг. (около 700 домов), а также переписи земельных участков и строений всего города 1775 и 1790 гг. (около 1500 участков).

В этих источниках содержится информация не только о финансах (размере налога, задолженностях, субсидиях), но также и о хозяевах домов, их социальном статусе, профессии, иногда указано и состояние собственности (величина дома, количество жителей, пожары, запустение, ремонты). В наиболее детальных переписях 1636 и 1790 гг. есть данные о количестве и назначении помещений, состоянии земельного хозяйства. Это позволяет изучать социотопографию и хозяйственный потенциал значитель-

ной части Вильнюса более чем за полутора столетия в очень точных хронологических срезах (1–2 года, за исключением трех периодов 1636–1645–1663, 1702–1714, 1775–1790 гг., данные о которых не сохранились). В исследовании применен статистический метод с использованием реляционной пространственной базы данных, языка структурированных запросов *SQL*, библиотек *NumPy* и *Pandas* программного языка *Python*, предназначенных для обработки и анализа больших массивов данных.

ЗЕМСЬКА СЛУЖБА У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ У ДОСТАТУТОВИЙ ПЕРІОД

ВАШУК ДМИТРО
(Київ)

Головним обов'язком представників шляхетського стану (князів, панів, зем'ян) було відбування, у разі необхідності, так званої земської (військової) служби, іншими словами військової повинності. Участь у земському ополченні стала своєрідною "платою" за право володіти землею та користування різноманітними пільгами, в тому числі й податковими. Тому правове регулювання означеного процесу мало досить серйозне значення.

Друга половина XIV ст. стала періодом остаточного формування території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Історичній науці поки що не відомі будь які оригінальні державно-правові акти цього часу, на кшталт обласних привілеїв, котрі б законодавчо регулювали процес відбування земської служби. Однак наявні писемні документи дають можливість встановити відповідний механізм. Обов'язок виконувати земську службу покладався на особу під час пожалування маєтностей. Скажімо, подільські володарі Костянтин та Федір Коріатовичі пожалували у 1388 р. своєму слугі Немирі місто Бакоту із навколишніми селами, з такою умовою: *«И с того имеет Немира, и его дети, и его прирожоные наследники нам и нашим детям, и прирожоным наследникам везде верно служить и на войну, и на погоню, как и все земляне (підкреслення наше. – В. Д.)...»*. На аналогічних умовах слуга Пашко Васневич отримав від Федора Коріатовича у 1392 р. села у Брацлавській волості: *«А Пашко маєт нам с того служи ти..., а на войну и на погоню якъ вси земляне»*.

З початком XV ст. отримуємо більш докладнішу інформацію. У пожалуваннях на нерухомість уже містились відомості про конкретний рід військ. Зокрема, Григорій Самбір, слуга великого

князя литовського Вітовта, отримав земельні володіння в Ясвінській окрузі *«с которых он нам и потомком нашим конем служити мает»*. У 1424 р. чернігівський князь Свидригайло пожалував своєму слугі Владу (Максиму) Драгосиновичу с. Косово з монастирем у Снятинській волості, а також дві поляни Березово і Жаб'є на р. Черемош із обов'язком *«служити к нашей потребизне копьем и двумя стрельцы... нам и нашим наместником»*. У 1438 р. Свидригайло, уже в статусі великого князя литовського, надав своєму слугі Григорію Стреченовичу села Беликівці та Слободка у Летичівському повіті: *«...и маеть служити с того именья копьем, и где буден нам потребно»*. *«Двемя копьями»* мав служити кухмістр Петро Мишчич за отримані від Свидригайла (1438 р.) села Борщівку, Борок і Кандітово із прилеглими угіддями у Кременецькому повіті. *«Тремь панцырями»* мав служити Андрій Івашкович, який купив близько 1488 р. село у Смоленському повіті за дозволом великого князя литовського Казимира Ягеллончика. Також маємо чимало відомостей про обов'язок *«ходити на войну»* мешканців Київщини та Східного Поділля у кінці XV ст.

Військова служба ставала обов'язковою і при зарахуванні до великокнязівського двору. Саме така умова містилась у жалуванній грамоті Свидригайла (1438 р.) вихідцю із Сіверщини Тимофію Богушу: *«мы, хотечи его в здешнем панстве нашим, при дворе нашем заховати, оного прыймуемо и приняли его, яко человека зацного, родовитого и рыцерского... а он нам мает, посполу з ыншую шляхтою, князи, паны и земяны нашими, службу военную отпраовати»*.

Кодифікаційний процес створення єдиних загальнодержавних правових актів активно розпочався за правління Казимира Ягеллончика. Поступово впроваджувались норми письмового законодавства. Зокрема, один із артикулів загальноземського привілею 1447 р. дозволяв шляхті виїжджати за кордон за такої умови: *«а куды выеждиваючи из своих именьи, штобы службы наши не были замешканы, але нам и наместником нашим как бы сами очивисте были, только крот, колько надобе служили бы»*. Аналогічний обов'язок закріплено у державно-правових актах місцевого значення, а саме в уставних земських грамотах або обласних

привілеях, які врегульовували як внутрішньополітичне життя регіону, так і взаємостосунки із центральною владою. Зокрема, у Ст. 3 Новоградській уставній грамоті 1440 р. читаємо: «...служба с ихъ имения, коли будет нам надобе, штобы полна была, как бы сам тут были». Схожа норма містилась і у можливному архетипному привілею Київській землі 1440 р., список якого дійшов до нас у підтвердженні 1507 р.: «А которые князи, и панове, и бояре литовское держать имения в Киевской земле, тым служба заступати с тых имения с киены, самим своими головами». Ця ж норма присутня і у редакції 1529 р. Артикули, які регламентували військову повинність шляхти також присутні у грамоті Бельському повіту 1501 р. («И теж, алиж бы велка потреба была на войну, гдеж тогда велел люди слушно быти»), Вітебській грамоті 1509 р. («А на воину быти им с нами поспол готовым»), а також Полоцькій грамоті 1511 р. («А с нами имъ быти готовым на войну»). Окремо відмітимо обласний привілей Жмудській землі. Адже в оригінальному архетипному виданні 1441 р. положення про земську службу відсутнє, а вже у редакції 1529 р. маємо такий запис: «А естли бы в тьи роки летнии зашла служба наша земская, а подданыи наши где бы ся рушыли на службу нашу, а з земли Жомоитское в тот час также бы ся рушыли...». В інших відомих уставних земських грамотах, Волинській та Смоленській, аналогічні статі відсутні. Проте, за даними різноманітних джерел маємо достеменні відомості про відбування місцевою шляхтою військової повинності.

Відмітимо також, що споряджати воїнів на війну входило до обов'язку міських урядів. Маємо навіть достеменні відомості стосовно чисельного складу. Зокрема, близько 1512 р. «з мест Великого князства, што мают на войну посылати», Вільно мало надати 500 вершників, Троки – 10, Бельськ – 50, Дорогичин – 60, Луцьк – 30, Володимир – 30 тощо.

Остаточню земську службу на загальнодержавному рівні було врегульовано артикулами розділу другого Першого Литовського Статуту. Зокрема, у преамбулі розділу читаємо: «Постановляємо зі згоди усіх радників наших і усіх підданих, що кожен князь і пан, і дворянин, і вдова, також і кожен сирота, який досяг чи не досяг

повноліття, а також будь-яка інша повнолітня особа, яка володіє земськими маєтками, у разі необхідності зобов'язані з нами і нашими потомками або при наших гетьманах брати участь у війні та споряджати на військову службу скільки чого необхідно згідно земського указу відповідно до потреби...». Далі містився повний алгоритм дій.

Отже, правова регламентація земської (військової) пройшла досить тривалий час становлення. Обов'язок служити у війську спершу був частиною майнового пожалування господаря, далі служба конкретизувалася по роду військ, а ж поки не стала спеціальним артикулом державно-правих актів.

БРОНЗОВА МОРТИРА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI СТОЛІТТЯ З МІСТА БЕЛЗ В ЗІБРАННІ ЛЬВІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

ВЕРХОТУРОВА МАР'ЯНА

(Київ)

Упродовж останніх десяти років у східноєвропейській науково-історичній літературі значне місце посідають мілітарні студії. Зростає кількість праць, присвячених вивченню пам'яток зброї та озброєння Середньовіччя та Ранньомодерного часу, їх еволюції, поширення, особливостям застосування. Цю тенденцію відображають і дослідження розвитку артилерії як на теренах Східної Європи, так і праці з історії регіонального розвитку військової культури.

Українська історіографія досить повно висвітлює розвиток гарматного виробництва великих центрів зброярства різного історичного періоду – Львова, Кам'янця-Подільського, Глухова. Втім, на жаль, практично відсутні наукові розвідки, які б висвітлювали стан артилерійської справи менш відомих, регіональних центрів зброярських локацій, зокрема Белзького регіону.

Свідченням зростання оборонного значення Белза в момент падіння Галицько-Волинської держави у середині XIV ст. є невдала облога міста польсько-угорським військом у 1352 р. Досить важко проходила облога 1377 р. Тоді місту вперше було надане Магдебурзьке право, що могло змінити етнічний склад мешканців. Очевидно, саме тоді до міста почали з'їжджатися чужинці, насамперед із Центральної Європи, що сприяло й розвитку металообробних ремесел. За В. Опольського, аналогічно Львову, з'являється старостинський замок, що прилягав до західних оборонних споруд міста, зведений на старому передмісті. Очевидно, склад населення новозведеного міста за Магдебурзьким правом був досить різномірним, що також могло сприяти появі фахівців в галузі новітньої зброї артилерії. Поява та розвиток артилерії на землях Польського Королівства припадає саме на час правління короля Ягайла. У цей самий час вже доволі активно використо-

увало артилерію і литовське військо Віговта. За Яном Длугошем, улюбленою справою Казимира II Белзького було ковальство. Він виковував зброю – мечі. Враховуючи внесок родини у розбудову фортифікацій, цілком логічно припустити, що в сферу зацікавленості правителів Белзу могла потрапити і найсучасніша зброя – артилерія.

Важливим джерелом історичної інформації, окрім документальних пам'яток, є вцілілі збройні артефакти. У колекції Львівського історичного музею є чотири пам'ятки артилерійського озброєння періоду XV–XVI ст., які походять з Белзького регіону. Усі пам'ятки на початку 1930-х років передані з фондів Музею Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка.

Об'єктом нашого дослідження є бронзова мортира першої половини XVI століття, інвентарний № 3-3612. Тіло гармати вазоподібної форми, по всій довжині оперезане кільцями, загальна довжина – 172 мм. Розміри та загальна архітектоніка ствола гармати не дозволяють нам віднести її до бойової. Вважаємо, що могла вона застосовуватися для тестування пороху, або як сигнальна (салютна). Відомий факт функціонування храмових будівель вздовж оборонних ліній середньовічних українських міст. Не виключено, що наша гармата могла належати міському храмові, за яким була закріплена певна ділянка оборонних мурів Белза і призначатися для подання сигналу про наближення небезпеки.

Белзьке воєводство вже на початку XVI ст. було досить розвиненим регіоном, через який проходив важливий торговельний шлях. Постійна загроза нападу татар вимагала підтримання обороноздатності в регіоні, наявності зброї та фортифікацій. Низка фактів дозволяє нам робити припущення про те, що ймовірно, для оборони місто могло використовувати артилерію місцевого виробництва. Свідченням вагомого значення артилерії для міста та використання її для оборони є герб Белзу, із зображенням стріляючого з гармати гармаша на мурах.

Коротко підсумовуючи вищесказане, вважаємо, що сьогодні є достатньо наукового підґрунтя для поглиблення досліджень розвитку виробництва та використання гармат в Белзькому воєводстві періоду Середньовіччя та Ранньомодерного часу.

ШЛЯХЕТСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ XVI ст.: ВІЙСЬКОВА ПРОЕКЦІЯ УСПІХУ

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО
(Київ)

Проект Речі Посполитої пережив свою добу-цикл *винайдення-революції* (1505–1573/1608¹), а далі і *розквіту-експансії* (до 1648) та *занепаду-згортання* (до 1795). Та *Шляхетська революція* XVI ст. була з роду т. зв. модернізаційних революцій чи то етапів цивілізаційного процесу модернізації². Вражаючі успіхи «річпосполитського проекту» логічно відкрили йому нові можливості – розпочалася доба експансії. Власне, це либонь найбільш знаний в Україні період історії Речі Посполитої – бо й українські козаки опинилися серед його героїв.

Певні успіхи на зовнішніх фронтах доба Шляхетської революції знала і до прориву середини XVI ст. Прусска війна 1519–1525 рр. розвіяла останню надію на відродження Тевтонського Ордену лицарів-хрестоносців. 1525 р. на ринку в Кракові еквеликий магістр дав васальну присягу за Пруссію польському королю. Інший «бунтівний васал» – Молдовське воєводство – розгромлений у битві під українським Обертином 1531 р. і надалі на тривалий час був зв'язаний подвійним турецько-польським васалітетом.

---

¹ На роль кінцівки революційного періоду – крім 1573 р. (пакта конвента) і 1608 р. (поразка рокошу М. Зебжидовського) – претендує ще й 1564 р. (останній езекуційний сейм), а також 1569 р. (Люблінська унія) і 1570 р. (Сандомирська згода між протестантами для оборони-толеранції їх прав у країні – згодом вона і православним прислужилася). Мої вагання між 1573 і 1608 рр. – то вагання між виходом на вершину і зривом із неї. Цікаво, що у сучасній Польщі є тенденція починати цілу добу/період вже з «часу блиску» – з 1572 р. (рік смерті останнього спадкового короля), див.: *Augustyniak Urszula. Historia Polski. 1572–1795. Warszawa, 2008.*

² Просвітницький концепт *цивілізація* наразі все частіше заміняють поняттям *складне суспільство* (яке, справді, вирає в очевидності).

На турецькому фронті Польському королівству вдалося 1533 р. досягти тривалого миру (Сигізмунд I Старий з Сулейманом Пишним стали для дипломатії обох держав символом примирення). Для України це було великим полегшенням, бо ще 1523 і 1524 рр. турки здійснили вельми руйнівні набіги на західноукраїнські землі та обперлися об Чорне море у Очакові (1526) і Білгороді-Дністровському (турецьке володіння з 1484 р., з 1538 р. – центр нового санджака¹). Під загрозою була навіть наддніпрянська Київщина – ще 1497 р. турки мали план здобуття Києва, спираючись на свій морський флот, а про пізніший Кизикермен хроніка Наїми згадувала, що він збудований на місці старої турецької фортеці часів Сулеймана Пишного (1520–1566)². Цілком може бути, що саме на неї реагував славний козацький проект О. Дашковича 1533 р.

Були успіхи і в боротьбі зі «спадковими ворогами» – татарами і росіянами. В обох випадках проявилася нова опція опори коронної армії на технологічну перевагу. Можливість перемагати не числом, а вмінням – стала прикметою річпосполитської школи військового мистецтва. Вона охоче користувалася запозиченнями (сербські гусари, татарсько-черкеські козаки, німецькі драби і

---

¹ Власне, оформлення нового санджака затягнулося (фортеці Білгороду-Акерману, Бендер і Очакова жили де-факто автономно під загальним командуванням з болгарської Сілістрії). Спроба О. Галенка представити центром османського дніпро-дністровського межиріччя від 1538 р. Очаків мене не переконує. Це місто вивищується лише з 1590 р. (через запорізьку загрозу).

² Точно відомо про спробу турків закріпитися у 1530-х рр. в Балаклеї над Пд. Бугом. То своєрідне мале Запоріжжя – тож укріпитися і під великим дніпровським Запоріжжям було логічно. На мапі ВКЛ 1613 р. (де є врізка з Нижнім Дніпром – ймовірно, за картою 1550 р.) також навпроти Іслам-Кермену показана безіменна фортечка. Цілком може бути моделлю і для Бугу, і для Дніпра була Тягиня-Бендери на Дністрі (захоплена турками у молдаван 1538 р. і за три роки тут збудовано першокласну фортецю). Вона прикривала Білгород-Акерман у гирлі річки (дещо вище Бендер – біля Сороки і Ямполя – також знані пороги і Рашків – спадкоємець великолитовського Калауру-Каравулу – міг грати роль «запоріжжя»).

угорські гайдуки, чеський табір-вагенбург, західні інженери і гармаші і т. д.), у т. ч. й приймаючи на військову службу безпосередніх носіїв чужого досвіду – іноземців. В Україні часто люблять вказувати на первісний інтернаціонал запорожців, але то також була традиція й коронного війська.

Крім того, нестандартною була і військова стратегія армії Речі Посполитої. Традиційною відповіддю усіх осілих держав на кочову загрозу ставали «великі китайські стіни» та «засічні черти», тобто система прикордонних оборонних споруд. Утім, маючи справу з надто розлогим східним та південно-східним кордоном воєнні стратеги Корони і ВКЛ зробили ставку на сценарій «генеральної битви» – коли армія швидко мобілізується і виходить назустріч супротивнику, нав'язує йому зіткнення і, завдяки якісній перевазі у спорядженні, перемагає.

Такий «сарматський» спосіб війни викликав повагу у татар, які раніше були його майстрами. Через «індустріальну» обмеженість Кримського ханства золотоординські військові практики тут деградували (спроби кримці створювати ударні, важче озброєні підрозділи – навіть з трофейної панцирної зброї західного зразка – знані, але без власної виробничої бази вони були приречені¹). Така ж була ситуація з вогнепальною зброєю – тут коронна армія мала цілковиту перевагу. Дещо меншим був «технологічний розрив» із росіянами, але до XVIII ст. він таки давав жовнірам непогані шанси у зіткненнях із царським воїнством.

Першим прикладом, коли великолитовська армія із допоміжним польським підрозділом меншими силами розбила більше кримське військо, стало бойовище 1506 р. під білоруським Клецьком. Героєм битви став якраз полководець із західно-східним досвідом – князь Михайло Глинський (нащадок хана Мамає, добре знаний на українському кордоні, він раніше служив і австрій-

---

¹ Християнські сусіди добре знали про цей «дефіцит» у татар – ось і московити другої половини XVI ст. цілком заборонили давати зброю і боеприпаси в обмін на татарські товари. Тому бідніші з ординців нерідко билися «маслаками» (кістяними кістками) і навіть коням підкови робили з рогів биків.

ському імператорові; до речі, його вважають автором ідеї прийняття на коронну службу першогоусар – сербів)¹.

У цій же «серії» – Вишневець-1512, Орша-1514, Ольшаниця-1527, Обертин-1531, Стародуб-1535 – дані перемоги здобували вже славні гетьмани князь Костянтин Острозький (1460–1530) та Ян Тарновський (1488–1561) – вчитель і учень, які, зрештою, навіть породичалися через шлюби дітей. Тарновський зокрема вважається ідейним натхненником т. зв. «козацької реформи» коронного війська (починається з 1540-х рр.), яка забезпечила коронній армії якісну легку кавалерію. Бо без неї ті ж таки татари могли ефективно застосувати тактику уникання битви або боюна-відстані (через обстріл стрілами і відхід), які руйнували річпосполитську стратегію «вального зіткнення».

Таким чином, наступальний порив Криму і Московії, відчутний наприкінці XV ст., на початку XVI ст. став вичерпуватися, а невдовзі і захлинувся. Зрештою, увінчала згаданий період внутрішнього зростання Шляхетської революції участь міцніючої Речі Посполитої у великому міжнародному конфлікті – Лівонській війні 1558–1583 рр. (учасниками боротьби за спадщину Лівонського Ордену, крім Польської Корони і ВКЛ, були Московське царство, Дансько-Норвезька унія та Швеція). У чомусь та тривала війна завершила модернізацію родів військ коронної армії – її піхота реформувалася за взірцями угорських гайдуків і німецьких ландскнехтів. Вона також адаптувала до державної служби запорожців. Був навіть епізод 1569 р. зі спробою творення військово-морського флоту (каперська блокада російської Нарви).

З українських земель місцем бойовищ (і то не першого значення) стала тоді хіба Сіверщина (плюс степові епізоди Д. Вишневецького-Байди²). Новим явищем великої війни стала московська

---

¹ Цікаво, що згодом козацький гетьман Іван Виговський волів виводити свій рід від князів Глинських.

² Для мене історія Байди є сюжетом про обрив Лівонською війною литовсько-московської конкуренції у наступі на татар. Адже захоплення Москвою Казанського (1552) і Астраханського (1556) ханств поставило Ягеллонів у становище того, хто відстає – а це дуже погана позиція, за стратегічну ініціативу тоді прийнято було стояти на смерті. Тому ідея

еміграція в Україну (від князя Андрія Курбського до козацького отамана Олексія Орла¹), яка наочно сигналізувала про втрату привабливості царського проекту «всея Русі». Власне, і стійкий образ «тиранічної Москви» – то здобуток тодішньої воєнної пропаганди, спопуляризований по всій Європі.

Талановитий полководець, король Стефан зупинив московський наступ і виграв Лівонську війну. Охочий до міжнародної слави, він мав грандіозні задуми – об'єднати сили Угорщини, Речі Посполитої і Московії в інтересах цілого християнського світу для великої війни з Османською імперією. Отже, «руське питання» живо цікавило монарха. Його найближчим соратником став холмщанин, канцлер Ян Замойський. Змусив король себе поважати і українських козаків (попри страту І. Підкови та інші суперечки, згодом навіть утворилася «Баторіанська легенда», яка подавала цього володаря за засновника вірного державі козацтва)².

взяти Кримське ханство (і так сквитатися з московитами) викликала палку підтримку усіх політичних литвинів. Але була Туреччина, яку треба було нейтралізувати. І тут Дмитро Вишневецький, бастард молдовського господаря Петра Рареша (останнього турки поважали, а один з його синів прийняв іслам) був чудовою компромісною фігурою – завойований Крим мав стати другою Молдовою (з її подвійною васальною присягою – турецькому султану і польському королю). І попри невдачу авантюри Байди (того «першого млинця грудкою»), ідея «нової Молдови» виявилася перспективною для України.

¹ Близько 10 % козаків з реєстру 1581 р. походили з теренів Росії.

² Цікаво, що сліди «баторіанської легенди» – міфу-заснування українського козацтва войовничим королем Стефаном Баторієм – уперше фіксуються напередодні рокошу 1606-1608 рр. Якщо врахувати, що за задумом рокошан, у випадку успіху їх справи, короля Сигізмунда III мали усунути з престолу і новим володарем обрати трансильванського князя Габрієля Баторія – та історія не така вже і безневинна. Вона «тхнула» революцією.

РАЇНЬОМОДЕРНІ «ГІБРИДНІ» ТЕХНОЛОГІЇ: З ПРАКТИКИ МОСКОВСЬКОЇ АГРЕСІЇ ЩОДО УКРАЇНИ 50-х – 60-х рр. XVII ст.

ГАЗІН ВОЛОДИМИР
(Кам'янець-Подільський)

Сьогодні дедалі більше усвідомлюємо, що війна як надзвичайно складне суспільно-політичне явище, пов'язане з розв'язанням різного роду суперечностей між державами, національними й соціальними групами, аж ніяк не може обмежуватися лише конфліктом із застосуванням зброї тощо. Власне збройне протистояння є лише однією зі складових війни. Частіше всього арсенал засобів є значно ширшим та охоплює різні сфери суспільних відносин. Відтак, сьогодні маємо такі визначення як економічна війна, інформаційна війна, дипломатична війна тощо. Останнім часом у зв'язку з російською агресією стосовно України у вжитку з'явився термін «гібридна війна».

Сам термін «гібридна війна» походить від латинського «*hybrida*» (перемішування) й означає війну, в ході якої відбувається поєднання принципово різних типів та способів ведення війни (використання традиційних форм війни, кібервійни, організованої злочинності, організація іррегулярних конфліктів, тероризм тощо), які скоординовано застосовуються задля досягнення основних цілей.

Якщо говорити власне про складові гібридної війни, то це: створення внутрішніх суспільних протиріч через пропаганду з її переходом у інформаційну війну; створення економічних проблем через економічне протистояння з переходом в економічну війну та протидію зв'язкам країни-жертви з сусідніми країнами; підтримка сепаратизму та тероризму аж до актів державного тероризму; побудова псевдодержавних утворень як гібридного ідеал-проекту державотворення; сприяння створенню нерегулярних збройних формувань (повстанців, партизан та ін.) та їх оснащення. Окрім цього, гібридна війна може включати залучення

у конфлікт на своєму боці третіх країн. Врешті, на певному етапі гібридна війна може набути й форми неприхованої відкритої повномасштабної військової агресії.

Виходячи з таких її складових, як інформаційна та кібервійна, «гібридна війна» бачиться виключно феноменом XXI ст. Однак є підстави вважати, що нинішня «гібридна війна» Кремля сягає своїм корінням у 50-ті роки XVII ст., коли антиукраїнська політика Московського царства виявилася в різних формах тиску (політичного, економічного, адміністративного, силового тощо), активізації агентури, підбурюванні антиурядових настроїв з метою дестабілізації внутрішньої ситуації та створення негативного міжнародного іміджу української влади тощо. Кінцева мета всіх цих заходів була одна: знищення державності України.

Дії Москви можна розглядати як фактичний початок тодішнього формату «гібридної війни» з метою поступового знищення української державності та включення українських земель до складу Московії. Війна виявилася не тільки у воєнних діях (відкрита повномасштабна агресія розпочалася у 1658 р.), а й у спробах ревізії Переяславсько-московського договору 1654 р., у тиску на гетьманський уряд з метою запровадження воєводського управління в українських містах, розгортанні антигетьманської агітаційно-пропагандистської кампанії, розпалюванні внутрішньоукраїнських суперечностей, для чого використовувалися соціальні протиріччя, владні амбіції окремих представників козацької старшини, опозиційність до гетьмана Запоріжжя тощо. Ці жорсткі «братські обійми» вкупі з воєнним примусом і надалі були засобами створення обширної Російської імперії.

ЗВІДКИ ВЗЯЛИСЯ 80 ТИСЯЧ МОСКОВИТІВ: ВІЙСЬКОВА ДЕМОГРАФІЯ І СИМВОЛІЧНА КОМУНІКАЦІЯ У РЕЛЯЦІЯХ ДВОРУ СИГІЗМУНДА ЯГЕЛЛОНА ПРО ПЕРЕМОГУ У БИТВІ ПІД ОРШЕЮ (1514)

*ГУЦУЛ ВОЛОДИМИР
(Ужгород)*

Військово-демографічні показники середньовічних і ранньомодерних армій є перманентною причиною запеклих дискусій. Московську армію, що зазнала поразки у битві під Оршею (8.09.1514), у 80 тисяч вперше обчислила канцелярія короля Польського та Великого князя Литовського Сигізмунда у реляціях про оршанський триумф, висланих до угорського короля та Римського папи через кілька днів по битві. З того часу «80 тисяч московитів, побитих під Оршею» міцно увійшли не лише у загальну але і у воєнну історіографію Центрально-Східної Європи.

Зараз немає сумніву в тому що кількість ця і близько не відповідає ані максимально ймовірній чисельності московського війська під Оршею, ані загальним мобілізаційним можливостям Московської держави в 1510-тих рр. Проте відкритим лишається питання чим керувався Сигізмунд Ягеллон, досвідчений військовий адміністратор та його придворні форсуючи у дипломатичній переписці найвищого рівня таку фантастичну кількість московського війська. Наївно було б пояснювати це пропандовими резонами. І папа Лев X і угорський король Владислав мали достатню воєнно-адміністративну практику аби не брати подібні цифри за чисту монету, не кажучи вже про імператора-рицаря Максиміліана Габсбурга, основного адресата «ягеллонської міжнародної пропаганди».

Генезу, традицію та джерела цього та подібних військово-демографічних обчислень буде розглянуто у пропонованій доповіді.

НІЧНІ СТРАЖНИКИ-МУЗИКАНТИ ТОРГОВИХ ФАКТОРІЙ ГЕНУЕЗЦІВ У КАФІ, СОЛДАЙІ ТА ЧЕМБАЛО

ДЖАНОВ ОЛЕКСАНДР
КУЗЬМІНСЬКИЙ ІВАН
(Київ)

Наслідком двохсотлітнього (1275–1475) існування торгових факторій генуезців у Північному Причорномор'ї та Криму залишилися ретельні та достеменні за своїм характером письмові джерела, які містять багату інформативну базу про музикантів на службі головних міст республіки св. Георгія, передовсім Кафи. Основне письмове джерело знань про музикантів – бухгалтерські книги казначейства (массарії) міста Кафи. Усі згадки про професійних музикантів, або по-іншому сонаторів (*sonator*), як їх на загал оригінально називали в документах, відносилися до двох категорій службовців: музиканти на службі консула (*sonatores*) та нічні стражники (*custodes nocturni*). Саме на останніх ми і зосередимо наш дослідницький фокус.

Найдавніше повідомлення про музикантів у Чорноморському басейні в генуезьких документах датуються першою половиною XIV ст. Так в Статуті, який регламентує адміністративне управління в генуезькому «Замор'ї» та організацію торгівельного сполучення з ним – так званому *Imposicio Officii Gazarie*, згадується про двох трубачів та одного накратора/накрриста, (тобто литавриста, або барабанщика), яких мав обов'язково винаймати капітан кожного судна (*trombatores duo et unum nacharatum*). Найпевніше, мова йде про популярні на той час у Європі та всьому Середземномор'ї невеликі парні литаври та металеві труби. Загалом цей документ наводить нас на думку, що музиканти перебували у місті від самих початків функціонування генуезької Кафи.

Нічні стражники-музиканти Кафи. У бухгалтерських книгах масарії Кафи згадки про музикантів з числа нічних стражників охоплюють період приблизно у три чверті століття (1374–1457). Року 1457, у зв'язку із реформою, категорія нічних страж-

ників була ліквідована, а обов'язки охорони міста повністю стали виконувати лише солдати (socii). За назвою музичних інструментів музиканти-стражники діляться на три групи.

1) Перша група – це гравці на накрах (nacharatus). Ця назва походить від арабського дієслова «naqr» – вдаряти, стукати. Загалом накратори зафіксовані лише у п'яти випадках: двоє у 1374 році, двоє у 1381 році і по одному у 1410, 1422 та 1423 роках. Слід відмітити, що в серії бухгалтерських книг Кафи є значні хронологічні лакуни, які, в нашому випадку, можна подекуди гіпотетично заповнити. У 1374 та 1381 роках накраторами були Георгій та Симісетус, які служили щонайменше дев'ять років. Виплати для ще одного накратора, якого так само називали Георгій, зафіксовані у 1410, а також у 1422 та 1423 роках.

2) Друга група вартових-музикантів – це карамелісти (caramella), тобто шалмеїсти (лат. calamus – очерет). Найпевніше, карамела – це невелика одностовбурна повздовжня флейта із 6–7 отворами. За способом видобування повітря – язичковий інструмент.

Виплати вартовим-карамелістам, згідно рахунків, були зафіксовані 17 разів. Протягом 1374–1381 років у нічній варті Кафи чергували двоє карамелістів – Макрам (Macram) та Бакі (Bachi). А от у 1386 році, тобто під час так-званої «Солхатської війни», таких карамелістів було аж п'ятеро. Один із них найпевніше той самий карамеліст, який двічі згадувався у попередніх роках – Макран (Macran). Ще в одному випадку вартовий-музикант на ім'я Пестічі (Pesticì) одночасно грав і на карамелі, і на трубі. Ще двоє карамелістів можливо були учнями, адже ставка у 60 аспрів, яка зазвичай призначалася для одного вартового, була розділена на двох – для Еліаса (Elias) та Маркі (Marci). П'ятого шалмеїста називали Георгій (Georgius). Найпевніше у 1410, 1422 та 1423 роках служив один і той самий музикант – Маркі (Marche, Marchare). Можливо саме він вперше згадувався в бухгалтерській книзі ще у 1386 році і, таким чином, його безперервна служба могла тривати не менш ніж 37 років. У 1441, 1446, 1447, 1454–1457 роках, тобто протягом щонайменш 16 років, єдиним нічним карамелістом був Есамбей (Esambeì). Він був охоронцем головних міських воріт Кафи – воріт Хачатура.

3) Ідентифікувати музичні інструменти третьої групи нічних стражників складніше, аніж здається на перший погляд, адже їхні назви – співзвучні. Перші – це тромбатори/тронбатори (*trombator/tronbator*), які вказані лише у 1374 та 1386 роках. В інші роки, на місті тромбаторів вжите слово тюбатори (*tubator*), зокрема у 1381 році, а також тюбети (*tubeta*) у 1410, 1420, 1422, 1423 роках. Найчастіше вони служили по двоє, а в поодиноких випадках по одному, втрьох та вчотирьох. У 1374 році трубачами були Георгій (*Georgius*) та Манолі (*Manoli*). Року 1381 замість Георгія значається Франциск (*Franciscus*) та Маграбі (*Magrabi*), натомість Манолі продовжив свою працю на цій посаді. Під час активних воєнних дій у 1386 році до Франциска додався новий трубач – Оберто (*Obertus*). Можливо цей Оберто ідентичен Оберто Гарбаріні з Алессандрії (*Obertus Garbarinus de Alexandria*), що на північ від Генуї, який зустрівся нам серед «пенсіонерів» (*provisiones*) Кафи на посаді трубача консула (*trombeta domini consulis*), чому і отримував значно вищу платню. Ще одного трубача Пестічі ми згадували вище, адже він одночасно грав і на карамелі, і на трубі. Місцем його служби були головні ворота Хачатура. У 1410 році достеменно відомо про одного тюбету на ім'я Георгій (*Georgius*). А у 1422 та 1423 роках тюбетами були Костянтин (*Constantinus*) та Лазар (*Lazarus*).

Обидва слова – тромбатор та тюбета – з італійської перекладаються як трубачі. Існує припущення, що тюба – це різновид басового шалмея, тобто дерев'яний язичковий інструмент сімейства гобоевих, які залишилися у народній (фольклорній) музичній практиці Лігурії. А от тромби – це металеві музичні інструменти, які в цей час були широко поширені у Європі.

4) Ще у двох випадках серед нічних вартових були зазначені не стандартні музиканти та охоронці, чия музична спеціальність не була визначена.

Під час воєнних дій у 1386 році на міських мурах перебував псалтерист (*sonator satarioni*) Франциск (*Franciscus*). На нашу думку, потреби у додатковій мобілізації вимагали нестандартних підходів, адже довелося залучити до варті гравця на струнному музичному інструменті. Згадаймо з цього приводу аналогічну

мобілізацію консульського трубача Обертуса з Алессандрії. Тож доцільно припустити, що як і цей трубач, псалтерист також служив консулу. Фактично це дві найдавніші згадки про консульських музикантів. Не стандартна ситуація полягає ще й у тому, що псалтир – це не дуже гучний музичний інструмент у порівнянні із трубою.

Відомості про інших двох музикантів, інструменти яких не вдалося ідентифікувати, походять з рахунків за 1410 рік. Мова про Фаценіса де Нові (Facenisus de Novis) та Фаценіса де Капріата (Facenis de Capriata). Обидва визначені як сонатори бороне (sonator borone, sonator bornie).

Пік, щодо кількості музикантів серед нічних вартових, припадає на період активних військових дій біля Кафи у 1386–1387 роках. У 1374 році – 6 музикантів, у 1381 – 7, у 1386 – 8, у 1410 – 5, у 1422 та 1423 – по 4, а також по одному музиканту у 1441, 1446, 1447, 1455 та 1456 роках. Окрім цього, маємо висловити твердження, що книги масарії далеко не завжди містять конкретну професійну специфікацію кожного з нічних вартових, тому і наявна кількість музикантів може не повністю відображати реальну ситуацію.

Нічні стражники-музиканти Солдайї та Чембало. Нічні стражники-музиканти перебували на службі і в інших генуезьких фортецях Криму. Статут Кафи 1449 року передбачав виплату двом тюбетам та одному накратору, які були зобов'язані охороняти стіни Солдайї (сучасний Судак) вночі. І справді щонайменше з 1454 до 1473 року тут служив накратор Василій (Vasili nacharatus). З того ж року в Солдайї обов'язки тюбети виконував Антоніо з лігурійського Баварі (Antonius de Bavallo tubeta). Його змінив на посту імовірно його ж син Ніколо ді Бавало (Nicolaus de Bavalo tubeta), ім'я якого ми знаходимо серед «пенсіонерів» Солдайї у книгах масарії 1464-73 років.

Той же Статут 1449 року передбачав у Чембало (сучасна Балаклава) виплату пенсіону шістьом сліпцям, «які захищали це місто». Вірогідно, вони заслужили пенсію під час заколоту місцевих греків, що не надовго скинули у 1433 році владу генуезців. Серед сліпців ми знаходимо накрриста Іванісіо (Ivanixio passa-

ratus), який, мабуть, продовжував виконувати свої професійні обов'язки і після того, як був осліплений повстанцями. На це вказує той факт, що на відміну від інших своїх товаришів по нещастю, він отримував в півтора рази більшу платню. Виплати цьому сліпому музиканту продовжувалися до кінця 1450-х років.

Назви музичних інструментів Кафи та Генуї. Порівняльний аналіз наведених назв музичних інструментів Кафи та Генуї дозволяє стверджувати про їхню повну тотожність. Найдавніше вживання терміну накратор в Генуї датується самим початком XIV століття, зокрема у статутах Генуї («Leggi Genovesi») 1303 та 1363 років: «*Tubatores duo et unus tubeta ad racionem librarum trigintapro singulo, et nacharatus unus cum tubatoribus libras viginti*». Найстарша згадка про карамеліста в Генуї датується 1198 роком, коли були засуджені танці у катедральному соборі Сан Лоренцо у супроводі псалтериста та карамеліста: «*aliquos choros et cantecis turpis cum saltheriys et caramelis*». Загалом цей інструмент неодноразово згадувався у Генуї протягом всього пізнього та високого середньовіччя. Мало того, оригінальна назва музичного інструменту збереглася до нашого часу і на Корсиці (Cialamedda Cialambella Cialamella), тобто саме там, де до 1769 року безроздільно панували генуезці. У джерелах, які стосуються Генуї, найдавніше свідчення про місцевих трубачів (тромбаторів) датується серединою XIII століття, де йдеться про Тебальда Малерба з Капріті від 22 травня 1256 року, який пообіцяв навчити Джакомо да Торіно мистецтву гри на тромбі, а також на інших інструментах: «*Tebaldo Malerba, da Capriata, il 22 maggio del 1256 prometteva di insegnare a Giacomo da Torino l'arte trombarie, nonché altri istrumenti*». У вже згаданих статутах Генуї («Leggi Genovesi») міститься вказівка на якусь відмінність тубаторів від тубетів: «*Tubatores duo et unus tubeta...*».

Загалом, представлені приклади засвідчують термінологічну тяглість між Генуєю та Кафою, тобто центром та її провінцією.

CRUX HASTATA: ІДЕОЛОГІЧНЕ ТА СИМВОЛІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ СПИСА У ВІРМЕНІЇ ЕПОХИ БАГРАТИДІВ (КІНЕЦЬ IX – СЕРЕДИНА XI ст.)

ДИМИДЮК ДМИТРО
(Львів)

Середньовічна Вірменія епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.) була децентралізованою державою із сильно розвинутими сюзеренно-васальними відносинами. Окремі вірменські князі лише у випадках війни та миру підкорялися правителям династії Багратидів – шахиншаху (“царю царів”). Водночас, будучи кордоном між християнсько-візантійською та арабо-перською (ісламською) цивілізаціями, Вірменія була змушена постійно захищати свою територію від втручання цих держав, що, у свою чергу, сприяло розвитку військової сфери.

Завданням нашого дослідження є аналіз одного з найпопулярніших видів тогочасної зброї – списа, проте не його військової функції, а релігійно-ідеологічної та символічної. Завдяки аналізу писемних, військових та археологічних джерел ми змогли виділити щонайменше 3 символічних значення списа, котрі побутували у Вірменії:

1. *Символ сили і влади* – метання списа на територію ворога було ознакою початку війни. Зауважимо, що подібну традицію зустрічаємо на Русі (згадується у “Повісті минулих літ”).

2. *Сакральне значення* – у вірменській літературі існує термін “գեղարդ” (ґегхард), який найчастіше використовувався для опису наконечника списа, а саме списа Лонгіна, яким, нібито, було вбито Ісуса Христа. У цьому контексті цікавим є середньовічний вірменський монастир Ґегхардаванк (Գեղարդաճաճար), котрий так і називався – “монастир списа”, де за легендою зберігається правдива частинка наконечника списа Лонгіна, котрий був привезений до Вірменії ще апостолом Тадеєм. Зауважимо, що подібними “списами Лонгіна” у середньовіччі володіли десятки монастирів, кожен з котрих старався підтвердити автентичність саме свого артефакту, проте, у Вірменії цей культ розвинувся чи не найбільше.

3. *Ідеологічне значення* – популярним явищем в середньовічному християнському війську було розміщення хрестів на кінцях списів, а особливо тих хрестів, які в собі мали частинку Животворного Хреста, на якому був розіп'ятий Ісус Христос. Зображення хрестів на кінці списів зустрічаємо на північному рельєфі церкви св. Хреста на о. Ахтамар (сучасна Туреччина) (915–921), де представлено трьох святих вершників – св. Феодора, св. Саргіса, св. Георгія. Також, зображення хрестів зустрічаємо на пізніших мініатюрах з XIV ст. з Бібліотеки Мехітаристів у Відні, а також на зображенні Дзіравської битви з XVI ст.

Польський історик П. Гротовські вважає, що зображення хреста на кінчику списа являється радше мистецькою інтерпретацією, а не реальним зображенням бойової зброї. Такі “списи” зображувались на сценах боротьби із драконами чи зміями (напр. сцена св. Георгія Змієборця) несучи у собі релігійно-ідеологічний підтекст і символізуючи те, що із хрестом і Божою вірою можна перемогти зло.

Скоріш за все, в той час використовувалися не списи, а прості палиці із наконечниками у формі хреста, котрі служили військовими штандартами і використовувалися під час походів, для підняття морального і бойового духу солдат, а також як символ влади у різних правителів (“*Cruce hastata*”).

На території Вірменії було знайдено щонайменше 3 таких залізних хрестів. Два хрести були однакової форми (20x12 см.), один з яких був черешковим, а інший – втульчатим (XII–XIII ст.). Найвідомішим є третій хрест (59x35 см.) – він приписується вірменському царю Ашоту II Єркату (914–929) і за легендою, мав у собі частинку Животворного Хреста.

Отже, хрест у середньовічній Вірменії носив сакральне та ідеологічне значення, а також був своєрідним символом влади і сили (разом із мечем). Подібними значеннями та функціями володіли списи і у сусідніх державах (Візантія, Болгарія, Русь, Грузія і т.д.), з тією різницею, що у Вірменії сильно розвинувся культ наконечника списа (“*q̄l̄n̄w̄r̄n̄*”), котрим було вбито Ісуса Христа, прикладом чого є монастир з однойменною назвою, де довгий зберігалася реліквія цього списа (тепер вона в Ечміадзінському монастирі).

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ БЕЛАРУСИ В ГОДЫ СЕВЕРНОЙ ВОЙНЫ

ДОВНАР АЛЕКСАНДР

(Минск)

С начала XVIII в. в Беларуси происходили сложные внутри-политические процессы (борьба за влияние в Великом княжестве Литовском (далее – ВКЛ) магнатских группировок Сапегов, Огинских, Вишневецких и др.), которые еще больше осложнились внешнеполитическими факторами – Северной войной. Одним из театров военных действий стала территория Речи Посполитой, а в 1702, 1706–1708 гг. территория Беларуси.

Жизнь населения Беларуси в это время протекала, в принципе, в обычном режиме. К примеру, регулярно заседали сеймики шляхты, на которых решались как текущие дела управления воеводствами и поветами, так и общегосударственные вопросы, собирались государственные подати и т.п.¹ Хозяйственная жизнь города и деревни, шляхецких имений протекала по своим законам. Обычный уклад жизни кардинально менялся при появлении воюющих армий.

Войска противоборствующих сторон занимались реквизициями, часто грабежом. Грабежи имений считались средством борьбы с противником. Российские войска целенаправленно опустошали владения сторонников С. Лещинского и шведов, а шведские войска – имения сторонников Августа II и России. Во время данных «мероприятий» у шляхты, духовенства, мещан и крестьян забирались имущество, зерно, домашний скот, различные продукты питания, одежда, документы и т. д. Продукты питания чужеземными войсками (которых было много и население воеводства объективно не могло прокормить такое количество) забирались у местного населения как для обеспечения своих войск, так и для предотвращения их сбора неприятелем. Кроме этого в 1708 г. российская сторона

---

¹ Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). Ф. 1731. Оп. 1. Д. 4. Л. 363, 364; Д. 5. Л. 53–63об, 612, 1028; Ф. 1736. Оп. 1. Д. 3. Л. 34, 138, 509, 619, 635, 682, 734 и др.

применяла тактику «выжженной земли» («по приказу царя... города, деревни, дома выжжены»¹). Шведской стороной применялся институт заложников для быстрейшей реквизиции продуктов, денег для обеспечения своих войск.

Если говорить об отношении населения к событиям войны, можно утверждать, что основная часть населения Беларуси не оценивали войну как свою. С её точки зрения это была «война шведская и московская». Если можно так сказать, население находилось на позиции пассивных «наблюдателей» за событиями.

Вот как оценивали сложившуюся ситуацию сами жители ВКЛ:

- «во время наехания в Отчизну как московских войск найснейшего царя, так и шведских короля, так и Великого Княжества Литовского, которые, перемещаясь, между собой искали победу»²;

- «понятно всему ... воеводству и ВКЛ, что во время инкурсии самого найснейшего царя с различными войсками личными московскими, а также его милости шведского короля также со своими войсками шведскими, которые вторглись в Корону Польскую и Великое Княжество Литовское и между собой победу доказывали» а населению «делали неизмеримые грабежи»³.

Как шведские, так и российскими войска, которые действовали «грабительским», «неприятельским», «тиранским способом»⁴, расценивались населением как «неприятели», как «люди ... без достоинства, веры ани страха Божия»⁵.

Способы спасения населения от военных грабежей были различными. Высшие сановники ВКЛ и даже шляхта брали охранные листы на свои имения в воюющих сторон. К примеру, российский канцлер Г. Головкин от имени Петра I в обозе под Полтавой 2 июля 1709 г. выдал охранные грамоты от реквизиций российских войск шляхтичу Юрию Черскому на имение Довцевичи и Лялковичы Минского воеводства, а 3 мая 1711 г. в Яворове – канцлеру ВКЛ Каролу

---

¹ НИАБ. Ф. 1729. Оп. 1. Д. 11. Л. 21.

² Там же. Л. 6.

³ Там же. Д. 10. Л. 294.

⁴ Там же. Д. 11. Л. 157, 161.

⁵ Там же. Д. 10. Л. 161.

Станиславу Радзивилу на имение Ужанка Новогрудского воеводства¹. В случае контроля территорий противником магнаты для сохранения своих имений иногда сдавали их в аренду представителям шляхты, которая поддерживала сторону противника².

Обычным местом спасения своего имущества и своей жизни населения Беларуси от грабежей чужеземных войск были леса. Во время опасности в леса переезжали жить, забирая с собой свое имущество, которое прятали в ямах, бортных деревьях. Часто имущество закапывали в пределах своего двора. Одним из способов спасения для шляхты был переезд из «прифронтовой» зоны в более безопасные регионы.

Необходимо признать, что не всё население Беларуси «скрывалось» от войны. Часть жителей использовала ситуацию, которая сложилась в стране, в своих интересах. Например, занимались грабежом и разбоем. Одним из последствий войны было развитие на разграбленной территории бандитизма. Для противодействия этому в опасные районы направлялось шляхетское ополчение – как отмечалось в лавдуме (постановлении) сеймика Мстиславского воеводства 1707 г.: «чтобы воеводство не шишило».

В изучаемое время фиксируют функционирование древних форм сохранения правопорядка: копного суда и института «ведения следа».

1708 год положил конец военным действиям на территории ВКЛ. В целом, надо отметить, что Северная война для населения Беларуси в первом десятилетии XVIII в. была сложной и тяжелой. Она принесла разруху, эпидемии, значительные людские потери, уменьшила экономический потенциал страны. Показательно, что шляхта Мстиславского воеводства на своём сеймике в своем лавдуме от 6 февраля 1709 г., говоря о «руине» воеводства, отмечала: «одно сердце теша, что к Отчизне возвращаемся!»³.

---

¹ Российская государственная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 711 Собр. Л. П. Гранина. Д. 450, 451.

² НИАБ. Ф. 694. Оп. 4. Д. 1306. Л. 66–61 (автор благодарит В. Пашкевича за предоставленную информацию)

³ НИАБ. Ф. 1729. Оп. 1. Д. 11. Л. 96

ГОРОДОВЕ КОЗАЦТВО – РИЦАРСЬКИЙ СТАН ГЕТЬМАНЩИНИ: ПОГЛЯД ВЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО

КАЛУЦЬКИЙ СЕРГІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Ключова проблема науково-історичної творчості В'ячеслава Липинського (1882–1931) – це роль аристократичних верств руських теренів в історії України. Його наукові переконання йшли врозріз ідеалізації вченими-народниками селянства та нижчих прошарків козацтва. Він, як один із основоположників державницького напрямку вітчизняної історіографії, не розглядав останніх рушіями історичного процесу. Уже у першій монографії 1912 р. «Станіслав Михайло Кричевський» дав позитивну оцінку діяльності національно орієнтованих представників руської православної шляхти і старшин городових козаків, які за гетьманування Б. Хмельницького стали творцями відновленої української державності у формі республіки «Військо Запорізьке». Бачив у покаяченому шляхетстві суспільну групу, що поповнила ряди її «національної аристократії». Твердження дослідника про перехід частини шляхтичів на службу гетьману в історіографії розцінюють як прояв застосування ним теорії циркуляції еліт до революційних подій XVII ст., коли частина представників старого режиму, підтримуючи революціонерів, формує разом із ними новий політичний клас. У даному контексті рушійною революційною силою він вважав городове козацтво – вільних воїнів і землеробів*.

---

* В. Липинський розрізняв козаків «городових», діяльність яких вважав конструктивною для Української держави, та запорожців, що займалися не господарюванням на своїх хуторах, а ухощництвом – різними промислами в «дикому полі». Він зазначав, що запорозькі козаки відіграли головну й корисну роль на початку повстання. Пізніше ж підбурювали до виступів проти гетьманської влади «чернь» й проявляли, на думку історика, ворожість до шляхетської верстви та європейської цивілізації. Запорозька козацька спільнота, за його висловом, «боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і стар-

Свої погляди вповні розкрив у монографії 1921 р. «Україна на переломі»; одне із її наріжних наукових питань – становлення на основі старшин городових козаків політичної еліти республіки «Військо Запорізьке». У контексті його висвітлення подав своє соціологічне розуміння структури українського суспільства середини – другої половини XVII ст.: гетьман опирався на козацтво, як специфічно український варіант аристократії, а воно здійснювало управління посполитими. «Соціологізація» історичного наративу, характерна для праць В. Липинського, в останній монографії набула ще більшого вираження; у ній спостерігається частковий відхід від неоромантичної методології й ширше застосування соціологічного та теоретико-політологічного аналізу взаємозалежності й взаємодії держави, еліти і суспільства. Вчений вважав, що кращі представники городових козаків склали ядро «національної аристократії» Гетьманщини, бо вони на той час спромоглися стати найсильнішою і найкраще організованою верствою. Через це саме до їх лав вливалися кращі вихідці із руської шляхти, селянства й міщанства. Тому дослідник стверджував: «Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все дальше життя України, що на здобутках того повстання вирросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудувала».

В. Липинський розглянув низку факторів, завдяки яким городове козацтво стало рушійною силою революційних подій в Україні XVII ст., а старшини склали основу «національної аристократії» відновленої Української держави. Зазначав, що до початку виступу 1648 р. «на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан», який володів зброєю, відповідними навиками її застосування, а також засобами виробництва продукції. Проаналізувавши різноманітні документи, доводив, що козаки були різновидом європейського рицарства. Як особисто вільні люди, у відповідності із тогочасними нормами, мали право но-

---

шина». Вважав, що січовикам був чужим інститут приватної власності; їм імпонували відсутність будь-якої влади і державного примусу.

сити зброю. Згідно середньовічної політичної культури це дозволялося привілейованим станам суспільства, що управляли державою і називалися політичним народом. Володіючи такими соціальними привілеями, козацтво з часом перебрало на себе обов'язок захисту рідної землі. Наприклад, Б. Хмельницький звертався до полковника німецького підрозділу Л. Вейгера в листі від 27 жовтня (6 листопада) 1648 р.: «І хоч не всі ми коронні сини, але всі з предків військові, і тому з такими ж рівними собі в лицарстві, як в. м. раді товаришувати». Аналізуючи цей лист гетьмана, вчений дійшов висновку, що, «якщо мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову «військову лицарську честь», то не тільки старшина, але й послідній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству». Доводив, що лицарський дух, відчуття вищості над іншими станами культивувався серед козацтва і після смерті Б. Хмельницького.

Як «гордість козацького лицарства» пояснював саркастичні жарти козаків (чи «їх тіні не стали часом довші») після нобілітації у Варшаві в 1659 р. Або цитував учений слова українського посла С. Мужилівського, сказані московським дипломатам: «Ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували». Вважав, що світогляд, систему цінностей, моральні й правові норми аристократій Західної Європи козаки перейняли від шляхтичів. Зокрема й тих, котрі ставали «козакуючими Гетьманами»: К. Косинського, С. Кішки, П. Конашевича-Сагайдачного, О. Голуба, І. Петрижицького-Кулаги, князя Д. Вишневецького («Байди»), старост О. Дашковича, П. Лянцкоронського та багатьох інших, «що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західноєвропейським формувались».

Міркування В. Липинського про вплив української шляхти на світоглядні орієнтири козацької старшини не заперечувалися тогочасною і підтверджуються сучасною історіографією. Але він перебільшував роль шляхтичів у становленні козацького стану. У його свідомість надто глибоко були вкорінені твердження польських істориків про цивілізаторську роль польської шляхти

і культури на українських теренах. Також, схематизуючи складний процес формування козацтва, він залишив поза увагою місце у ньому руського негербового боярства. Тоді як воно теж було носієм лицарських цінностей. Можливо, він не поділяв думки про вплив бояр на становлення козацького стану, або не був достатньо глибоко знайомий із працями, які висвітлювали дане питання. Аналіз його робіт дає підстави говорити, що ним не було використано відповідний «пласт» історіографічних здобутків. Зокрема М. Маркевич ставив на один соціальний щабель козаків, шляхту і боярство. Доводив, що козацтво, принаймні його вищий прошарок, походило «із власного лицарства». «Шляхетством, – зазначав він, – називалися потомки князів, бояри, прості воїни і козаки із своїми урядниками; бояри і козаки передавали своє боярство і козацтво дітям своїм...». М. Максимович припускав, що бояри, які у XVI ст. ще мешкали на Наддніпрянщині, переходили із свого стану у козацтво. В такий спосіб сприяли його становленню. П. Куліш, опрацювавши джерела, стверджував, що козацький стан сформувався на основі міщан «замкового присуду» – тих, які мали обов'язок обороняти місто – та бояр, що не отримали польських шляхетських гербів і переходили у козаки. М. Грушевський, розкриваючи фактографічний аспект переходу збіднілого боярства у козацький стан, вважав, що у виникненні козаків істотну роль відіграли міщани й останні представники старого боярства*.

«Боярська» теорія походження козацтва має прихильників у сучасній історичній науці. Вони схиляються до думки, що «сама ця суспільна група негербованої дрібної шляхти і боярства-слуг відіграла провідну роль в оформленні козацтва як військового стану з характерним набором привілеїв». А відтак лицарський

---

* Погляди М. Маркевича, М. Максимовича, П. Куліша та М. Грушевського на роль руського боярства у формуванні козацького стану підтверджується джерелами. Зокрема описи Черкаського і Канівського замків 1552 р. містять відомості про фактично ідентичні обов'язки бояр, їхніх слуг і козаків по обороні замків. (Див.: Архив Юго-Западной России. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. 1: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 81–82, 89, 94–95, 98, 102–103).

світогляд козаків був для багатьох із них властивим завжди. С. Леп'явко зазначає, що «коли магнати, «бавлячись» у козацтво, не переходили у нього, то боярство прикордоння в значній мірі покозачилось. Ця дрібна військово-служила група феодального класу-стану була тотожна козацтву за своїми суспільними функціями». В. Щербак дотримується погляду, що ядром козацтва на етапі його зародження стало руське боярство, їхні слуги та міщани південноукраїнських міст. На вагому роль бояр у становленні козацького стану звертає увагу В. Брехуненко. Вважає, що вони і православне духовенство часів гетьмана П. Сагайдачного стали соціальною основою тогочасної української еліти.

Походження козацтва і роль у його формуванні руського боярства надавали йому фактично того ж суспільного статусу, яким володіла шляхта. В. Липинський звертає увагу, що уряд Речі Посполитої, вдаючись до військової допомоги козаків, створював зайві прецеденти, зважаючи на які навіть польські шляхтичі усупереч бажанню визнавали їх лицарський характер. Дослідник водночас обумовлював намагання польських очільників розглядати козацтво мілітарною силою, що несла б прикордонну службу на південно-східному кордоні, але не ставала виразником національних і соціальних інтересів українців у Польській державі. Тому зауважував, що для козаків ворожими були не лише кочові орди, а й державний апарат Речі Посполитої, який докладав зусиль, аби шляхом введення для козаків нових податків перетворити їх на закріпачених селян. Натомість, як свідчать джерела, козацтво у постійному запеклому захисті своїх лицарських привілеїв перетворилося у верству, яка стала оборонцем національних і релігійних інтересів українців. А це не могло не призвести до протистояння із польською владою.

Отже, В. Липинський, вивчаючи проблему становлення «національної аристократії» відновленої Української держави XVII ст., дійшов висновку, що її ядром стали старшини городового козацтва. Його вважав різновидом європейського рицарства, провідним привілейованим соціальним станом Гетьманщини, який відстоював не лише свої станові, а й інтереси всього українського суспільства.

ИСТОЩЕННАЯ ВОЙНОЙ СТОЛИЦА: «РЕАКЦИЯ» КАЗНЫ ГОРОДА ВИЛЬНЮСА НА ВОЕННЫЕ КОНФЛИКТЫ СЕРЕДИНЫ XVII в. – КОНЦА XVIII в.

*КЛОВАС МИНДАУГАС
(Вильнюс)*

В докладе представлены тенденции доходов города Вильнюса в середине XVII в. – конце XVIII в. Установлено, что наибольшие потери городская казна понесла в середине XVII в. во время оккупации Московским государством и в начале XVIII в. во время Северной войны, когда Вильнюс был опустошен московским и шведским войсками, а также голодом и эпидемией чумы, приводившими в упадок весь край. На основании сохранившихся книг доходов и расходов города Вильнюса 1657–1794 гг. выделены 4 этапа развития казны:

1) 1657–1661 гг. – рецессия казны во время Московской оккупации, так называемого «Потопа».

2) 1662–1701 гг. – время частичного восстановления казны города, когда доходы не превышали 72% «допотопных» доходов (в среднем – 49% «допотопного» уровня). Предполагается, что за время Московской оккупации юрисдикция Магдебургии потеряла не менее 55% хозяйственного потенциала.

3) 1712–1762 гг. – прослеживается медленное восстановление казны после рецессии, вызванной Северной войной и чумой, во время которого средняя величина доходов едва составила 26% «допотопных» доходов. В 1712–1747 гг. фиксируется наиболее долгая стагнация.

4) 1764–1794 гг. происходит быстрое увеличение казны, во время которого значительно превышен «допотопный» уровень доходов. Но несмотря на увеличение доходов, во второй половине XVIII в., город утонул в долгах. На него было возложено бремя содержания войска. В 1767–1781 гг. много потрачено на поставки для Российского войска, а с 1781 г. появились расходы на подразделения войска Речи Посполитой и так называемый гарнизон

города. В 1767–1779 гг. расходы на войско составляли от 34 до 82% всех расходов города, позднее уменьшились до 6–28%. Можно констатировать, что контрибуции Российскому войску были самым главным фактором, вызвавшим потребность увеличивать доходы города и поднимать налоги, а также спровоцировавшим рост дефицита казны и долгов города.

BELLATORES VS YULGUS: ФАКТОР НАСИЛЛЯ У СТОСУНКАХ ЛЮДЕЙ ВІЙНИ І НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я ПІД ЧАС КОЗАЦЬКОГО ВИСТУПУ 1630 р.

*КОВАЛЕЦЬ ТАРАС
(Чернівці)*

Безпосередньою причиною збройного виступу Війська Запорозького проти Речі Посполитої 1630 р. було розташування у листопаді-грудні попереднього року на Київщині кількох тисяч жовнірів коронного війська, більшість котрих пройшли важку війну зі Швецією і вже довгий час не отримували платню. Розлючені жовніри, домагаючись від уряду та короля компенсації за свої послуги, взялися грабувати місцеве населення, чинячи «злочини й кривди незносні». Переважно католики вони також зневажали православні святині та духовенство. Ходили чутки про побиття і навіть убивства посполитих коронними жовнірами на релігійній підставі.

Розмах насилля з боку польських вояків набув також відтінку етнічних чисток, принаймні так це сприймали місцеві: у їх розумінні жовніри «приїхали з таким наміром, аби спершу козаків, а потім у всій Україні русь (тобто, українців. –К.Т.) вирізати аж до Москви». Страждали також міщани, селяни та нерестрові козаки. Місцеве православне духовенство перебувало у постійному страху, засипаючи запорожців листами із проханнями «боронити віру», розпускаючи також свіжі чутки, що це – тільки початок, а українців незабаром чекають ще важчі часи.

Наприкінці березня кількатисячне повстанське військо на чолі з Тарасом Федоровичем вийшло на Київщину і за короткий час взяло її під контроль. Як занотував Казимир Обухович у своєму щоденнику, «великий неспокій козаки в Україні чинили, шляхту зневажали, мордували і майже по ворожому діяли». Не сумніваємося, що постраждала не тільки місцева шляхта, а й костели та католицьке і греко-католицьке духовенство. Козацьке повстання розгорілося настільки швидко і бурхливо, що навіть

почало сприйматися шляхтою як «перевертання світу догори ногами».

Із наближенням основних сил коронного війська 16 квітня повстанці переправилися на лівий берег Дніпра, залишаючи на поталу ворогу своїх побратимів у правобережних містах. Чати коронного стражника Самуеля Лаща упродовж 16–20 квітня прочесали Ржищівку, Трахтемирів, Стайки, Трипілля, Ставище, Лисянку, убиваючи там козаків і беручи в полон їх дружин та дітей. Уже на початку кампанії було вирізано мешканців ряду населених пунктів. Зокрема, така доля спіткала містечко Гоголів Київського воєводства, куди увійшли, вірогідно, вояки хоругви ротмістра Флоріана Уленецького.

Застрягнувши з основними силами під добре укріпленим повстанцями Переяславом і спостерігаючи, як по всьому Подніпров'ї триває партизанська війна, гетьман польний коронний Станіслав Конецпольський намагався опанувати ситуацію за допомогою численних чат кінноти, котрі діяли проти козаків. Це, однак, не давало потрібного ефекту. «Свавільні купи» із показаних селян та міщан із козацькими чатами або й самотужки успішно знищили підмогу коронного війська в Димері, Білгородці та інших містечках. Мали місце також напади підданих Києво-Печерського монастиря з наказу митрополита Петра Могили, на невеликі групи шляхетських добровольців. Зокрема, в середині травня на переправі через Дніпро ними була захоплена в полон компанія місцевої шляхти, що поверталася з-під Переяслава.

Дуже часто одні й ті ж населені пункти грабувалися і козаками, і коронним військом. Наприклад, у протестації шляхтича Івана Островецького згадувалося, що маєток його батька Семена Островецького дуже постраждав саме «через гвалтовні напади чат обидвох військ». Восени на сеймику Київського воєводства згадували про збитки, вчинені «жовніром і козаками» у містах Біла Церква і Ржищів.

По всьому Подніпров'ї і повстанці, і польські вояки здійснювали щодо місцевого населення насилля «традиційне» й органічне в умовах тогочасного характеру бойових дій – «вибирали», тобто реквізували провізію, а також вози й тяглову худобу до них,

виходячи із власних нагальних потреб та геть не зважаючи на права й бажання місцевого люду.

Насилля з боку повсталих козаків часто зачіпало не тільки вояків польського війська, шляхти і неправославного духовенства, а також українців, котрі, вірогідно, допомагали ворогам, або просто опинилися у невідповідному місці. Це яскраво проявилось, скажімо, під час локальних сутички у травні – на початку червня довкола православних монастирів біля Києва. Так, під час тільки однієї такої сутички у містечку Печерського монастиря запорожцями «підданих монастирських 10 забито», крім того козаки взялися вишукувати тих, хто переховувався – «одного русина Попеля знайшли у ченця, взяли і розстріляли, а іншого з церкви Св. Феодосія». 3 червня повстанці знищили під Києвом десятки човнів, якими мали спуститися до Переяслава із пригтовленим запасом провізії місцеві купці. Чимало останніх теж було вбито, серед них і багато євреїв. Цікаво, що під час повстання не було зафіксовано єврейських погромів – уцілілі купці-євреї навіть найняли козаків, щоб вивезти для поховання тіла своїх одноплемінців.

З боку польських роз'їздів практикувався масштабний відкритий і координований командуванням терор: щоб залякати місцевий люду, «містечок козацьких малих і великих кілька до ноги його милість пан гетьман вирізати і випалити всіх мешканців наказав». Так, Лащ містечко Лисянку «висік». Коронні чати також «Димер, маєток князя Вишневецького, висікли».

В очах української людності це насилля чітко асоціювалося з етнічною чисткою, оскільки загони коронного війська під час переміщення «по дорозі людей невинних, де би тільки русин був, убивали». Такі факти підтверджуються також свідченнями респондентів московських воевод, наприклад, професійний шпигун путивлець Грігорій Гладкой розповідав, що Конецпольський «багато черкаських міст звоював, і дружин їх та дітей попалив, і життя їм відібрав». Крім того, наприкінці року, рапортуючи на сеймі, Конецпольський не приховував своїх кривавих вчинків, з особливою антипатією до повстанців стверджуючи: «я багато

крові їх без милосердя пролив, оскільки на те завзявся, щоб їх із доценту знищити».

Гнів жовнірів також часто падав на православні церкви та монастирі. Польські чати і загони німецької піхоти, подекуди діючи навіть у змові із запорожцями, пограбували «добра Печерського монастиря», також «Микільського монастиря та інших церков, що значна [...] людям релігії грецької шкода сталася».

Під час боїв під Переяславом у понеділок 20 травня була обстріляна з артилерії церква в місті, у якій перебували «ченці і попи». Як стверджували польські рапорти, «церкву з гармат розбито і багато їх там погинуло». Ми впевнені, що обстріл церкви був зовсім не випадковим – вибір цієї споруди, яка не була частиною укріплень міста, в якості мішені вказує на слабку релігійну толерантність польського війська і прагнення залякати мешканців Переяслава.

Як бачимо, населення українського Подніпров'я у 1630 р. виявилось заручником ситуації – під час козацького повстання, зважаючи на його характер, *vulgus* традиційно зазнавали насилля у вимірі соціальному, релігійному та етнічному від *bellatorum*, до того ж не тільки з боку польського війська, а часто і повстанського.

СОЦИУМ И ВОЙНА В МОЛДАВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVI И В XVII ВЕКЕ

*КОНСТАНТИНОВ ВАЛЕНТИН,
МИХАЛАКЕ ИОН
(Кишинев)*

Средневековье и начало нового времени внесли в Молдавском княжестве своеобразное мышление в отношении войны. По разным соображениям война имела огромное значение в формировании социального мышления, а уже сформировавшееся мышление традиционно имело воздействие на образ жизни молдаван в течении обозначенного периода.

Трансформации происходят на огромном пространстве, и отношение к войне и к насилию в целом изменили сущность традиционных понятий. А эти понятия меняются, как и прерогатива насилия. Ведь если в государстве насилие находится в руках государства, то в международных отношениях прерогатива насилия и ведение войны принадлежат сильнейшим сего мира. То есть, не все имели право начать войну. Это было прерогативой великих держав. В их число, однако, не входила Молдавия. В свою очередь, это не означало что сами молдаване, или их сородичи валахи не начинали боевых действий. Но эти действия не поощрялись великими державами, а зачинщики обязательно должны были быть наказаны. И их наказывали. Однако совсем другое дело было когда великие державы начинали войны и уже с этой точки к ним присоединялись и господа румынских княжеств, действуя то на одной, то на другой стороне. Такая возможность появилась после начала австрийско-турецкой войны 1593–1606 года. В самом начале войны, на стороне австрийцев в войне участвовали господа и Молдавии и Валахии. В то время была создана своеобразная иерархия: во главе христианской коалиции находился австрийский император, ему подчинялся трансильванский принц, а господа Молдавии и Валахии подписали договора, по которым они были только заместителями трансиль-

ванского принца на престолах обоих княжеств. Когда ситуация изменилась, молдаване предпочли двойной польско-турецкий сюзеренитет, а сам господарь Валахии, Михай Храбрый, сместил с престола Трансильвании нового принца и сам стал там хозяином, хотя и именовался в официальных актах «заместителем императора в Трансильвании». Но валашский господарь превысил свои полномочия, поэтому его сместили общими усилиями поляки с австрийцами, да кажется и турки не противились этому.

Что же касается простого народа, то он в создавшейся ситуации должен был приспособиться к жестоким реальностям того времени. И все было во имя того, чтобы выжить и обезопасить себя и своих близких. Припомним что и здесь прерогатива быть воином принадлежала только избранным – как хорошо описано в средневековой иерархии трех сословии: одни молятся, другие воюют, а третьи работают. Наше пространство средней и восточной Европы никак не могло отличаться от западной иерархии.

В принципе в случае Молдавского княжества можем говорить о переходном периоде, когда после изменения политического статуса постепенно менялось и отношение к войне и прерогатива начала и ее окончания. Международные договоры заключались обычно между турецким султаном и польским королем, а в этих договорах был обозначен и политическо юридический статус молдавского княжества.

Одной из отправных точек в изменении политического статуса Молдавии было восстание молдавского господаря Иона Водэ в 1574 г. против османского сюзеренитета, когда восстание было подавлено, а княжество очень сильно пострадала от татарских наездов на мирное население. После этого документы напоминают о тех, кто был в татарском плену и их вызволили оттуда за счет выкупа. Иногда, в случае, когда у родственников этих пленников не было денег для выкупа, они брали в долг у великих бояр, а потом, не имея чем расплачиваться, отдавали им свои имения. Уже в это время формируется и противодействие против такого рода действий. Другими словами, мирное население просто искало убежище или в горах или в лесах, или очень часто находили

убежище в соседних странах. Особенно они уезжали в соседнюю Валахию и Трансильванию.

Отсутствие относительной стабильности определяло и стиль жизни в это время. Обычно жилье строили из дерева, скорей всего это были землянки. Очень часто из-за нестабильности и частых войн эти жилища бросали, находили новые места и строили новые убежища, которые тоже не отличались особой прочностью. Зачем было строить прочные жилье, если не было уверенности в завтрашнем дне. В общем, в Молдавии конца XVI – начала XVII века до Хотинской битвы 1621 г. включительно происходили несколько раз ожесточенные противостояния: 1574 – восстание Иоана Лютого, 1594–1595 восстание Арона Тирана против турок во время австрийско-турецкой войны 1593–1606 годов, 1600 завоевание Молдавии Михаем Храбрым, 1607–1608 гражданская война в Молдавии между соратниками Михаила Могилы и Константина Могилы, 1620–1621 польско-турецкая война (Цецорская и Хотинская битва). Кроме этого, после валашской кампании 1600–1601 гг. польские наемники, которые не получили положенного жалования со стороны господаря Еремии Могилы и его брата Семена, грабили несколько месяцев молдавские села, пока не осели в Устии, имении братьев на Украине. Правда, не все это время характеризуется руиной, после военных столкновений наступало относительное спокойствие, люди возвращались на прежние места проживания и жили дальше, пока опять не нагрянет беда. Внутренние документы свидетельствуют о специфической политике господарей, которые старались способствовать новому демографическому росту в стране. Это прежде всего привилегии, которые позволили бы колонистам из разных стран приходить в страну и не платить дань по несколько лет. В некоторых случаях позволялось не преследовать жителей, которые покинули свои места проживания из-за войны 1620–1621 гг.

Во второй половине XVII века, начиная с войны Богдана Хмельницкого, нестабильность перекинулась и на территорию Молдавии. Нестабильность продолжалась и во время руины в Украине, что тоже не способствовало развитию страны. Сначала вспыхнула гражданская война за господарский престол, в кото-

рой участвовал и Тимош Хмельницкий, зять молдавского господаря Василя Лупу. Потом, молдавские контингенты участвовали на стороне трансильванского принца Дьердя Ракоци II в польской кампании 1657 г. Так как эта кампания не была санкционирована турецкими властями то последовала ответная кампания приведшая к смещению князей Молдавии, Валахии и Трансильвании. В первой половине 70-х годов турецкие войска проводили военные кампании против Польши, закончившиеся захватом Каменца-Подольского в 1672 г. и Хотинской битвой 1673 г. Это противостояние тоже не могло привести к спокойствию и спокойному развитию страны. После того как Ян Собьский стал королем Молдавское направление стало приоритетным в его политике, а те несколько кампании, организованных на территорию Молдавии, способствовали захвату севера Молдавии и установлении в северных крепостях: Нямц, Сорока, Сучава, Хотин польских гарнизонов, которые были возвращены молдавскому господарю только в 1699 г., то есть после подписания Карловицкого мирного договора.

Таким образом, в этой эпохе глубочайших перемен войны являлись составной частью политики государств. В тоже время, основное население приспособилось к этим условиям, сумев выжить в очень тяжелое время, приучившись к выживанию и к продолжению своих основных занятий.

ЗВИНИГОРОДСЬКЕ СТАРОСТВО В ЧАСІ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1648–1676 рр.)

КУЛАКОВСЬКИЙ ПЕТРО
(Остроз)

Звинигородське староство ледве встигло територіально оформитися шляхом відокремлення від Корсунського староства як вибухнуло повстання на чолі з Богданом Хмельницьким. Формально староство продовжувало існувати, але фактично опинилося під козацькою юрисдикцією. Наприкінці січня 1648 р. місцевим старостою був номінований Лукаш Гулевич. Трохи раніше (1646 р.) південна частина цієї королівщини, а саме містечка Калниболота й Гуляйполе (Неберибіс) отримав краківський воєвода, колишній білоцерківський староста Станіслав Любомирський. Ці містечка створили окрему державу, яку воєвода фактично приєднав до Білоцерківського староства, яким формально поступився своєму синову – Костянтину Яцеку.

В основі козацької територіальної організації, як відомо, лежав полково-сотенний устрій. Оскільки більша частина полків (до 1648 р. – всі) оформилася на території староств, то теоретично мав би повстати Звинигородський полк. Однак в умовах згаданої вище пізньої появи староства та його поділу, на Звинигородщині цього не сталося. Більша частина королівщини (включно з Калниболотами й Гуляйполем) увійшли до Корсунського полку. У його складі звинигородці сформували власну сотню (майже 250 козаків) на чолі з Гринцем Гавриленком. Проте містечко Вільхівець, яке наприкінці 1630-х рр. ще входило до Звинигородської держави, було зараховане до Білоцерківського староства й створило власну сотню (100 козаків) в складі однойменного козацького полку. На 1652 р. вже фіксується Калниболотська сотня, яку білоцерківський підстароста вважав за доцільне приєднати до Білоцерківського полку. Чисельність козаків на Звинигородщині зростала й далі. На кінець 1653 – початок 1654 рр., крім Звинигородської і Калниболотської сотень (513 та 317 козаків відповідно), з'явилися сотні в Тарасівці (365) та Водяниках (163 козаки).

Майже статусу сотні сягнула козацька громада Гуляйполя (95 козаків). Між тим, Вільхівецька сотня (понад 150 козаків) продовжувала входити до Білоцерківського полку. Чергових труднощів в ідентифікації територіальної приналежності Звинигородщини додає факт періодичного існування Лисянського полку. Перший період його функціонування припадає на 1648–1649 рр., коли його полковниками були Максим Кривоніс та Демко Якимович. Згодом періодично у міжреєстраційні часи він відроджувався, чому сприяло переведення Варшавою Лисянської держави у статус староства. Зокрема, в 1664–1665 рр. як лисянський полковник згадується Семен Височан. Правдоподібно, лисянські полковники поширювали свою юрисдикцію на села Неморож, Мурзинці й Бучанинівку, які входили напередодні 1648 р. до складу Звинигородського староства

Загалом, в період Руїни полково-сотенний устрій зазнав неодноразових змін, що визначалося високою міграцією населення в межах староства та поза його межі. Так, на межі XVII–XVIII ст. Тарасівська сотня була поглинена Звинигородською, а Вільхівецька – Калниболотською; Гуляйпольська ж включила містечко Тальне, що знаходилося в сусідній Уманській волості.

Певний хаос панував і в королівській канцелярії, де статус Звинигородщини як староства формально визнавали. Лукаш Гулевич, що до середини 1650-х рр. очолював козацьку хоругву в коронному війську, у січні 1652 р. навіть був уведений у володіння староством (згідно Білоцерківського миру), але як й інші шляхтичі мусив втратити юрисдикцію над ним (якщо взагалі мав) найпізніше на початку червня того ж року, після перемоги козацького війська під Батогом. Восени 1655 р. поширилася чутка про смерть Л. Гулевича і 7 жовтня староство отримав названий холмський чашник, королівський поручник Владислав Вільчковський. І хоча Л. Гулевич помер лише 1686 р., але він як протестант в умовах контрреформаційного наступу, характерного для Речі Посполитої в кінці 1650 – на початку 1660-х рр., конкуренцію В. Вільчковському програв і той у вересні 1662 р. отримав потвердний привілей на староство.

По факту укладення Гадяцьких пактів, а згодом Чуднівської угоди козаки зобов'язалися допустити представників шляхти й короля у їх (до 1648 р.) маєтності на території українських воеводств (Київського, Брацлавського і Чернігівського). Насправді ж, рядове козацтво й місцеве населення постійно блокували реалізацію подібного рішення. Так, у 1670 р. звинигородці вбили підстаросту й рейтарів, надісланих В. Вільчковським, для збору збіжжя. Це змушувало козацьку старшину з пропольською орієнтацією вимагати на сеймах звільнення козаків взагалі від всіляких чиншів і податків. Отже, за досліджуваний період, крім тимчасових спроб, жодного річпосполитського адміністративного контролю над Звинигородським староством не існувало. Власне, це потверджується фактами визнання з боку Варшави прав власності козаків на окремі маєткові об'єкти на території староства. Шерег цих надань/потверджень був відкритий Гадяцькою унією. Так, брат І. Виговського Данило отримав серед інших маєтків Вільхівець і Тарасівку, віднесені канцелярією до Білоцерківського та Корсунського староства відповідно. Згодом він отримав права на Гуляйполе. Остерський сотник Сидір Карпенко був нагороджений містечком Водяники, яке по його смерті дісталось представнику козацької старшини Яремі Петрановському. Сейм 1661 р., що потвердив Чуднівську угоду, політику роздавання (часто закріплення) земель представникам козацької старшини перетворив на основний інструментарій спроби інтеграції козацтва в традиційний соціум Речі Посполитої. В наступні роки гетьман Павло Тетеря отримав містечко Вільхівець, а його майбутній наступник Петро Дорошенко – Гуляйполе. Протегованому козаками лисянському монастиреві св. Трійці дісталися села Неморож і Бучанинівка. Козаки ж середньої ланки, як правило, здобували потвердження власницьких прав на хутори, млини, ставки, будинки. Жодних маєткових надань для шляхти на території староства для цього періоду не виявлено і, швидше всього, не було.

На питання безпеки відчутно впливав татарський чинник та спроби урядових військ поставити субрегіон під контроль Варшави. Татари впродовж більшого часу з 1648 до 1676 р. виступали як союзники козацтва. Їх розквартирування вимагало постачання

різного роду ресурсів (продовольства, корму для коней тощо), що не могло не викликати незадоволення в місцевого населення. Через Звинигородщину проходили відгалуження Чорного шляху (сакми), які кримці використовували для пересування в межі Речі Посполитої. Розпочинався цей шлях біля лісу Лебедина, скеровувався на захід до Гнилого Тікича, де біля Гуляйполя татари долали брід. Далі йшов до Вільхівця, звідки ділився на дві сакми, що огинали Шавулиху. Гуляйполе (Неберибіс), як правило, створювало істотну перешкоду для кримців, але не в цей період з огляду на їх союзні відносини з козаками. У досліджуваний час татари неодноразово розташовувалися таборами поблизу Вільхівця й Калниболот, а, зважаючи на майже завжди невчасний розрахунок з ними, перетворювалися з союзників на експропріаторів й окупантів. Так, зимами 1674/1675 та 1675/1676 рр. тисячна татарська орда перебувала неподалік Вільхівця. Це ускладнювало пересування між козацькими поселеннями. У 1660-х рр. жителі сусідньої Лисянки заявляли, що вони живуть як в осаді, побоюючись вийти за міські укріплення. Посольства до гетьмана чи представники союзних держав переміщувалися у супроводі козацьких загонів (бл. 15 осіб). Останні забезпечували їх безпеку до найближчого сотенного містечка чи міста. Однак часто в кримців терпець в очікуванні платні вривався і вони розпочинали військові дії проти найближчих козацьких міст. Так, у вересні 1665 р. татарські чамбули взамін платні (як вони пояснювали) здобули Звинигородку і ще 3 міста (Лісовичі, Конелу, Ковшовату), а населення й худобу вивели в Крим. Часто не меншої шкоди населенню Звинигородщини завдавала боротьба між різними козацькими угрупованнями. У жовтні 1669 р. козаки Михайла Ханенка і Петра Суховія доценту випалили Звинигородку й Тарасівку, а людей віддали в татарську неволю. Подібний ефект мали походи лівобережних гетьманів і московських воевод чи коронних військ. Катастрофою для місцевого населення видавався (і, насправді, таким і був) турецький похід в Україну 1664 р., незважаючи на те, що союзником султана виступав П. Дорошенко.

Ця майже безперервна боротьба за владу в Козацькій Україні спричиняла масштабні міграційні потоки на Лівобережжя, де

поступово ситуація стабілізувалася. Якщо спочатку (середина 1660-х рр.) міграція з окремих населених пунктів Звинигородщини в Задніпров'я вимірювалася десятками сімей, то восени 1675 р. вже тисяча возів вихідців зі Звинигородки й Вільхівця, включно з їх отаманами, переселилися за Дніпро.

В цілому, «світанок» Козацької держави вирізнявся поєднанням оптимістичної перспективи (в перші півтора десятка років) з суворими реаліями державного будівництва, пошуку оптимальної моделі співіснування соціуму й влади, постійними спробами її опонентів і ворогів будь-якими шляхами (політичні інтриги, військова агресія тощо) не допустити зміцнення її інститутів, а, тим більше, територіального розширення. Слід констатувати, що стосовно київського Подніпров'я, окремим субрегіоном якого була Звинигородщина, це вдалося.

УКРАИНСКИЕ КАЗАКИ В ВИЛЬНЮСЕ ВО ВРЕМЯ «ПОТОПА» 1655-1661 гг.

МЕЙЛУС ЭЛМАНТАС
(Вильнюс)

В 1654 г. Московское государство напало на Речь Посполитую и 8 августа следующего года заняло столицу Великого Литовского княжества – Вильнюс. Точно неизвестно, сколько украинских казаков участвовало в этом походе на Вильнюс – наиболее объективные числа, указанные в историографии, варьируют от 10 до 20 тысяч, то есть примерно столько воинов было во вспомогательном казачьем корпусе, возглавляемом Иваном Золотаренко. Этот корпус маршировал в авангарде московского войска от Минска до Вильнюса, расчищая путь от пытавшихся приостановить продвижение агрессоров небольших частей литовского войска и шляхетских призывных подразделений.

Вильнюс практически не был готов к обороне несмотря на то, что в начале XVI в. был окружен оборонительной стеной – стена была в плохом состоянии и не соответствовала военным требованиям середины XVII в., а войско Великого Литовского княжества, насчитывавшее примерно 5000 человек и около 2000 плохо вооруженных шляхетских ополченцев со слабым боевым духом были разделены на две части, которые возглавляли несогласные между собой гетманы – Януш Радзивилл и Винцент Гонсевский. Было решено не защищать город, а отступать на другой берег реки через единственный мост и маршировать в сторону Жемайтии. Всю ночь, мешая друг другу, через мост перебирались войско и беженцы, до тех пор, пока ранним утром 8 августа казаки Золотаренка и московские подразделения напали на отступающих. После нескольких часов битвы возле Каменного моста, он был сожжен. Золотаренко в своем отчете царю указал, что сильный дождь мешал ему стрелять и поэтому не удалось уничтожить литовские войска.

Как пишут современники и как характерно для того времени, начались убийства оставшихся в городе жителей, разбой, насилие и поджоги. Несомненно, что наиболее тяжелыми были первые

дни после взятия города, поскольку победители и особенно, как указывает большинство современников, мало дисциплинированные казаки Золотаренко хотели получить плату за тяжести похода, отбирали все, что попадалось под руку и отметились жестокостью. К примеру, евреи бежали из Вильнюса очень напуганные вестями о том, как казаки вырезали их собратьев в 1648–1649 гг. и с 1654 г., когда началась агрессия Москвы. Надо полагать, что казаки хотели отомстить столице Литвы за взятие литовским войском и поджог Киева, произошедшие 4 года назад, также, как московское войско мстило за Москву и Кремль, сожжённые и ограбленные литовцами и поляками в начале XVII в.

Через несколько дней украинские казаки были посланы дальше завоевывать Литовские земли и их присутствие в Вильнюсе в принципе кончилось, если не считать того, что через год возле Вильнюса состоялись переговоры о перемирии между представителями Москвы, поляками и литовцами, на которые Богдан Хмельницкий прислал делегацию казаков. Однако она была проигнорирована всеми сторонами и в переговорах фактически не сыграла никакой роли.

ВОЄВОДА, НАМІСНИК ЧИ ТИСЯЦЬКИЙ? ДО ПИТАННЯ ПРО ФУНКЦІЇ БОЯРИНА ДМИТРА ЄЙКОВИЧА

НАГІРНИЙ ВІТАЛІЙ
(Краків)

«Галицько-Волинський літопис» («Хроніка Романовичів»), описуючи подорож Данила Романовича до Орди відзначає, що станом на осінь 1245 року Київ знаходився під контролем володимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича, від імені якого управління здійснював боярин Дмитро Єйкович: «прїиде [Данило – В.Н.] къ Кїевоу . обьдержажцю Кыевь Аѳрославоу боариншм[ъ] . своим[ъ] . Еиковичем[ъ] . Дмитром[ъ]»¹.

Даний факт широко відомий в науковій літературі і не викликає особливих дискусій². Дослідники розходяться тільки в питанні про уряд, який займав Дмитро Єйкович під час перебування в Києві, вважаючи боярина воеводою³, намісни-

---

¹ Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) / wyd., wstępem i przyp. opracz. D. Dąbrowski, A. Jusupović przy współpracy I. Juriewej, A. Majorowa i T. Wilkuł. Kraków; Warszawa, 2017. S. 287–288.

² Див. наприклад: Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. Киев, 1873. С. 63; Грушевський М. С. Нариси історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. Київ, 1991. С. 427 і прим. 1; Ставиский В. И. К анализу известий о Руси в «Истории монгалов» Плано Карпини в свете ее археографической традиции // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования. 1986 г. Москва, 1988. С. 208; Кузьмин А. В. Роль генеалогических исследований в изучении Древней Руси // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. 2002. № 2 (8). С. 59; Dąbrowski D. Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. Kraków, 2012. S. 262.

³ Шараневич І. Історія Галицко-Володимирської Русы оть найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 92; Борзаковский В. С. Приложение 1: О времени поездки Даниила Романовича въ Орду. Чей былъ бояринъ Дмитро Ейковичъ – Ярослава Всеволодовича или Ярослава Ярославича? // Борзаковский В. С. Історія Тверскаго княжества. Санкт-Петербург, 1876. С. 244; Грушевський М. С. Нариси історії Київської землі. С. 427; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.

ком¹, посадником² або тисяцьким³. Таке розмаїття думок обумовлене тим, що автор цитованого вище «Галицько-Волинського літопису» не вказав деталей щодо уряду боярина, обмежившись тільки лаконічною згадкою, що Дмитро «объдержашю Кыевъ»⁴, що і зумовило таке широке трактування обов'язків боярина в науковій літературі. Видається однак, що в розпорядженні дослідників є джерело, котре може пролити світло на урядовий статус Дмитра. Мова йде про «Історію монголів» Джованні дель Плано Карпіні.

Описуючи свою подорож руськими землями на початку 1246 року, францисканський монах відзначив, що під час перебування в Києві він зустрічався із місцевим тисяцьким (millenarius) – «ми мали нараду про нашу подорож з тисяцьким та іншими знатними особами»⁵ – від котрого отримав інформацію, необхідну для подальшої подорожі. Крім цього, тисяцький надав папському посланцеві монгольських коней, котрі краще годилися для подорожі зимовими степами і забезпечив супровід аж до ординської застави в Каневі⁶.

Факт прийому францисканця саме тисяцьким, а також слова Карпіні що «нам потрібно було дати подарунки тисяцькому, щоб заслужити його милість»⁶ свідчать, що саме тисяцький був ключо-

---

Москва, 1950. С. 61; Кузьмин А. В. Роль генеалогических исследований... С. 59; Янин В. Л. Новгородские посадники. Москва, 2003. С. 205.

¹ Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. Ч. 3. Львов, 1855. С. 155, прим. 135; Пашуто В. Т. Очерки... С. 235; Ставиский В. И. К анализу известий о Руси... С. 208; Івакін Г. Історичний розвиток Києва XIII – середина XVI ст. Київ, 1996. С. 50; Кузьмин А. В. Роль генеалогических исследований... С. 59–60, прим. 26.

² Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ, 1989. С. 401, прим. 1, 483.

³ Kronika halicko-wołyńska... S. 288, przym. 768.

⁴ Там же. S. 288.

⁵ Джованни дель Плано Карпіні, История Монгалов. Гильом де Рубрук, Путешествие в восточные страны / под. ред. Н. П. Шастиной. Москва, 1957. С. 67.

⁶ Там же.

⁶ Там же.

човою особою в Києві. З іншого боку, «Галицько-Волинський літопис» чітко вказує, що управління містом здійснював Дмитро Ёйкович. Зіставлення даних обох джерел – «Галицько-Волинського літопису» і «Історії монголів» – дозволяє взаємно доповнити їх і припустити, що літописний Дмитро Ёйкович і анонімний тисяцький із опису францисканського монаха це одна і та ж постать. Таким чином, можна з великою долею достовірності вважати, що станом на 1245–1246 рр. Дмитро Ёйкович займав уряд київського тисяцького.

ПРАВИТЕЛЬ ЯК ВІЙСЬКОВИЙ ЛІДЕР ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В КІНЦІ XIII – НА ПОЧАТКУ XIV ст.

РІЄР ЯНІНА
(Могильов)

В останні десятиліття в історичній науці посилюється зацікавленість різноманітними аспектами політогенезу в східнослов'янських і балтійських землях, а також здійснюються спроби вивчення механізмів легітимації влади правителів у процесі формування і розвитку перших державних утворень та створення візерунку монарха через призму середньовічних уявлень про володаря. В цьому відношенні одним із важливих дослідницьких питань залишається роль війни і особистої успішної участі правителя у військових діях як ключового елементу легалізації та зміцнення влади монарха на ранніх етапах державотворення. Автор вважає, що саме військове лідерство було одним із основних і найбільш важливих механізмів легітимації влади правителя в Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) в середині XIII – на початку XIV ст.*

ВКЛ у своєму ранньому розвитку пройшло кілька важливих етапів від вождівства до компаундного вождівства, а далі – до ранньої держави. Численні дослідження політантропологів показують, що на перших етапах державотворення важливу роль у зміцненні позиції правителя відігравали такі механізми як особистий авторитет вождя, контроль над ресурсами і його економічні організаційні здібності, кровна спорідненість, політична лабільність (Классен Х. Дж., М. Было ли неизбежным появление государства? Волгоград, 2006, С. 78.). Основну ж роль відігравала здатність правителя захищати підвладні території та, по можливості, розширювати їх, сприяючи зміцненню економічної бази

---

* Дет. про це див.: Риер Я. А., Власть и социум на первых этапах государствообразования в белорусских землях: теоретический аспект // Веснік Магілёўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя А. А. Куляшова. Серыя А. Гуманітарныя навукі (гісторыя, філасофія, філалогія). 2017. № 1 (49). С. 50.

свого державного утворення. Крім того, значні зусилля витрачалися на боротьбу із політичними опонентами, щоб не допустити силового захоплення влади ними (Kurtz D. V., *Social Boundary Networks and the Vertical Entrenchment of Government Authority in Early State Formations* // *Social Evolution and History*, 2008, № 1, Vol. 7, P. 132.). Саме тому перші правителі ВКЛ в східнослов'янській та європейській нарративних традиціях представлені як військові лідери, що відзначаються хоробрістю, силою, підступністю і хитрістю, а при згадках Мендовга, Вітеня чи Гедиміна літописці і хроністи використовують багато описових характеристик, змальовуючи їх сильними противниками, могутніми воїнами і т. п. Це свідчить не тільки про важливість перелічених якостей для правителя, але і про значимість таких характеристик для їх сучасників*.

Одним із найбільш войовничих правителів раннього ВКЛ був Вітень. Його ім'я неодноразово з'являється на сторінках літописів та хронік саме в зв'язку із військовими діями. Особливо добре це прослідковується в нарративах, створених на території Німецького ордену, що, без сумніву, було зумовлено бажанням «викрити» підступного сусіда-язичника (Wigand von Marburg, *Nowa kronika pruska* / Wigand von Marburg; oprac. S. Zonenberg, K. Kwiatkowski. Torun: TNT, 2017, с. 129). Дуже часто такі повідомлення мали чітко виражений претензійний характер, а дані про втрати язичників перебільшувалися, що добре видно при порівнянні інформації орденських хронік із даними інших, у тому числі і східнослов'янських, джерел (Dusburg Peter von, *Chronicon terrae Prussiae* // *Scriptores rerum Prussicarum*. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861. Bd. 1. P. 138; Хроника Литовская и Жемойтская // *Летапісы і хронікі Беларусі. Сярэднявечча і раньнемадэрны час*. 2-е вид. Смаленск: Інбелкульт, 2013. С. 434.). Одночасно, сам характер військових дій, а також загальний перебіг подій, відображені в них достовірно, що підтверджують інші джерела.

---

* Дет. про це, див.: Риер Я. А., *Первые правители ВКЛ в немецких источниках* // *Studia Historica Europae Orientalis = Исследования по истории Восточной Европы*. Минск: РИВШ, 2018. Вып. 11. С. 7–18.

Велику увагу орденські хроністи приділяли військовим походам Вітєня. В їх описах особливо підкреслюється, що саме литовський правитель був ініціатором численних нападів на землі християн та акцентується увага на войовничості, жорстокості і підступності язичників (Dusburg Peter von, *Chronicon terrae Prussiae...* P. 164). Однак, походи Вітєня на землі Ордену не були стихійними акціями, спрямованими тільки на пограбування сусідніх земель. Без сумніву, це була продумана політика, націлена насамперед на зміцнення свого становища серед своїх підданих, а також для використання зовнішнього чинника для посилення своєї влади. Так, при описі подій кінця XIII ст. у «Хроніці» Петра з Дусбургу говориться, що Вітєнь прийшов на допомогу рижським військам і, незважаючи на великі втрати, повністю розгромив рицарські загони (Dusburg Peter von, *Chronicon terrae Prussiae...* P. 163). В результаті цього, Німецький орден змушений був тимчасово припинити військові дії, а Вітєнь використав перемир'я для активізації на дипломатичному фронті і зміцнення власної позиції (Dusburg Peter von, *Chronicon terrae Prussiae...* P. 173).

Не рідкими є також згадки про особисту участь правителя ВКЛ у військових зіткненнях, коли він особисто показував приклад хоробрості своїм військам, а також описи володаря як мужнього воєначальника і талановитого полководця (Хроника Литовская и Жемойтская... С. 434).

Таким чином, на перших етапах існування ВКЛ саме військове лідерство було ключовим елементом інституціоналізації влади правителя і механізмом зміцнення його авторитету як всередині соціуму, так і в очах його сусідів, що знайшло відображення не тільки в східнослов'янській, але і в європейській нарративній традиції.

КОЗАЦЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ І МІЛІТАРНА РЕВОЛЮЦІЯ В РАНЬЬОМОДЕРНІЙ ЄВРОПІ СЕРЕДИНИ XVII–XVIII СТ.

СОКИРКО ОЛЕКСІЙ
(Київ)

Термін «мілітарна революція» вперше був ужитий британським істориком Майклом Робертсом (1908–1996). Концепт досить швидко прижився в європейській, а згодом і світовій, історіографії на позначення цілої серії фундаментальних змін у європейській військовій справі (розвиток вогнепальної зброї та супутніх технологій, виникнення лінійної тактики, впровадження постійних армій, сталих штатів, регулярного вишколу та освіти вояків, логістичних методів ведення війни тощо), котрі вплинули на формування централізованих державних моделей і спричинилися до мілітарного лідерства Заходу в світовому масштабі. Протягом другої половини ХХ ст. концепція мілітарної революції була неодноразово скритикована істориками й зазнала численних реінтерпретацій. Їхня сутність полягала, головним чином, у двох моментах: сумнівах відносно самого концепту «революції» як одномоментного й кардинального повороту в розвитку військової справи (критики теорії зауважували на тому, що більшість змін, виопуклених Робертсом та його послідовниками, відбувалися еволюційно й виявилася розтягнутою в часі та просторі), а також ширшій інтерпретації самих змін у военній сфері. Таким чином, мілітарна революція в такій трактовці постає феноменом цивілізаційного рівня, в якому військові фактори тісно переплелися із соціально-політичними, економічними та культурними, витворивши Європу Нового часу.

В наші наміри аж ніяк не входить пряме порівняння й тим більше накладення концепту мілітарної революції на гетьманську державу та військо. Це було б надто примітивним і некоректним порівнянням. Йдеться, швидше, про відстеження того, як в добу, коли світ ставав європоцентричним, козацька Україна та її сусіди впорядковували свої мілітарні інститути та контролювали сту-

піль їх ефективності. Мілітарна революція на Заході стала зручним фоном для відстеження тих змін, котрі вказували на відмінність шляху, котрий торували Схід і Центр Європи.

Тож співставлення українських реалій із тенденціями, що відбувалися у військовому будівництві сусідніх країн, дозволить відповісти на важливі питання: яким чином геополітичні виклики вплинули на стан збройних сил і козацької держави в цілому? як змінювалися механізми мобілізації військових ресурсів? Зрештою, яким чином зміни, що відбувалися у військовій сфері, котра була тісно пов'язана з моделлю держави, вплинули на її форму й функціонування?

У свідомості старшинсько-шляхетської еліти Гетьманат являв собою Річ Посполиту Козацьку, чільним елементом якої був лицарський стан та його збройні сили – козацьке військо. З цього виходили всі рамкові угоди козацької держави з іноземними суверенами та протекторами. За річпосполитським аналогом наймана професійна армія та корпус артилерії, утримувані частково державним скарбом, а частково за рахунок місцевих бюджетів, були лише доповненням до станового війська.

Після утвердження Гетьманату як суверенного державного утворення, козацтво посіло в ньому роль провідної верстви, що виступала головним речником адміністративної, військової та судової влади, формуючи зі свого числа правлячу еліту. Оскільки основу відбування воєнних повинностей козацтва становило службове землеволодіння, наявність великого фонду вільних земель, котрими козаки володіли на правах займанщини, певний час гарантувала стабільну службу цього земельного ополчення. Попри розширення старшинського землеволодіння й поступове зменшення землеволодіння козацького, сукупний потенціал останнього залишався цілком достатнім, аби забезпечувати службу реєстрових козаків навіть у XVIII ст. Тим паче, що в цей період і гетьмани, і російський уряд виявляли постійне піклування про збереження й захист цілісності козацького службового землеволодіння. Водночас, йшлося про необхідність впорядкування військової служби козацтва й збереження її ефективності бодай на існуючому рівні. Саме з цієї точки зору можна розглядати

пропозицію, що містилася в старшинській чолобитній, укладеній на батурицькому з'їзді 1764 р., про поділ козацького війська на окремі піхотні та кавалерійські полки й укладення нового реестру. Як не парадоксально це виглядає, але господарський добробут і майнова стабільність козацтва співпали в часі з поступовим знеціненням цієї іррегулярної кінноти, котрій не до снаги було протистояти новим противникам – шведській, а згодом пруській регулярним арміям, а також брати участь у тривалих у часі й просторі виправах, яких вимагала Росія.

Серйозним устроєвим недоліком Гетьманату була невідсепарованість у його владній моделі власне адміністративно-судових та фіскальних функцій від військових. Будучи злитими воедино ще від народження козацької держави, коли такий синтез був запорукою дієвої мобілізації всіх необхідних для війни ресурсів, ці органи з часом виявилися негнучкими та малоефективними. Певну проблему становила відсутність постійних органів центрального й місцевого військового управління. Традиційно розпорядчо-контролюючі функції в козацькому війську виконували осавули – генеральні, полкові та сотенні. Втім, генеральні та полкові осавули, котрі становили вищу управлінську ланку війська, не були забезпечені виконавчим і канцелярським персоналом, що позбавляло їх реальних важелів контролю над військом. Єдиним центральним органом, що мав власне військову спеціалізацію, була підпорядкована генеральному обозному Канцелярія Генеральної артилерії, решта ж компетенцій поділялася поміж Генеральною військовою канцелярією, Генеральною скарбовою канцелярією та полковими правліннями.

Польове управління військами носило тимчасовий характер, і довго не мало чітко визначених старшинських штатів. У военний час козацькими командами та відділами доводив корпус старшин, котрий збирався ситуативно з полків і сотень. Урядники сотенної та полковницької ланки не мали взаємного порядку старшинства, їх функції та ієрархічне положення не були співвіднесені із генеральною старшиною, а також урядниками центральних органів влади, що відали військовими питаннями.

Наймані професійні контингенти творили окремий корпус, підпорядкований і фінансований не регіональній старшинській фронді, а безпосередньо центральній владі. Будучи головною збройною опорою гетьманів у їх спробах надати гетьманату більш централізованого характеру, наймані війська були предметом їх особливого опікування й уваги. В проекті Гадяцької унії на їх утримання планувалося виділити четверту частину державних доходів; всі постанови й укази щодо найманців мали бути зведені в окремому законодавчому кодексі. Від часів Руїни й до початку XVIII ст. наймані полки чітко поділялися на піхотні та кавалерійські, але не мали власної артилерії. Через специфіку соціальної структури суспільства, а також відірваність від найбільших ринків найманства Центральної Європи, найманство в козацькій Україні було здебільшого національним явищем, але від кінця XVII ст. почало дрейфувати в бік військово-службових верств і козацтва: служба найманців ставала спадковою, вони потроху зрощувалися з козацтвом та іншими напівпривілейованими групами населення. Після розгрому мазепинського повстання 1708 р. наймане військо було майже повністю винищене, а його залишки перетворилися на почесну гетьманську варту.

Артилерія, поряд із найманцями, творила в гетьманській армії самостійне формування з постійним штатом і джерелами утримання. В загальних рисах вони взорувалися на річпосполитські аналоги, але з більшим ступенем децентралізації. 1751 р. артилерійське відомство на рівні генеральної та всіх полкових артилерій було централізовано шляхом підпорядкування генеральному обозному. Артилерійська обслуга дістала постійний адміністративний поділ на роти. Важливим заходом стало відновлення в 1751 р. забороненого перед тим власного виробництва пороху в Гетьманщині. З 1763 р. розпочалося відливання перших гармат за уніфікованою системою калібрів.

Кидаючи ретроспективний погляд на розвиток військово-політичної системи козацької України, маємо констатувати, що попри глобальні геополітичні зміни в регіоні, вона в головних своїх рисах лишилася незмінною. Козацька республіка продовжувала порядкувати становою за своїм характером армією, струк-

турованою за територіальним принципом й фінансованою за рахунок місцевих бюджетів (виняток становили лише наймані формування й частина артилерії). Розвиток військових знань, підготовки офіцерських кадрів й логістичних методів війни не був пріоритетним в цій частині Європи, на відміну від Заходу. Протистояння зі східними арміям витворило специфічну тактику та поділ війська й не потребувало розвитку військової інфраструктури та вдосконалення фортифікацій. Ця модель цілком узгоджувалася з моделлю Козацької Речі Посполитої й в цілому справно функціонувала в умовах стабілізації кінця XVII ст. Втім, Велика Північна війна та зростання могутності Росії, задіяність козацького війська на нових фронтах супроти незнаних доти супротивників і форм ведення війни, порушили цю крихку рівновагу, на яку козацькі еліти не мали адекватної й своєчасної відповіді.

КАМ'ЯНЕЦЬКА АРТИЛЕРІЯ ПІСЛЯ ЇЇ ВИВЕЗЕННЯ ТУРКАМИ В 1699 р.: ДВА АРХІВНИХ СВІДЧЕННЯ

СТАНІСЛАВСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ
(Київ)

Артилерія, яка на кінець турецького володарювання перебувала в Кам'янці-Подільському, мала настільки значну потужність, а відтак – цінність, що питання про її підпорядкування при переході міста під польську владу окремо піднімалося в ході Карловицьких переговорів. Досягти бажаного рішення про залишення всієї артилерії в місті при виході звідти турецької залоги полякам не вдалося. Натомість Карловицька угода залишала Речі Посполитій певну надію на залишення в Кам'янці-Подільському міської артилерії, яка була захоплена турками в 1672 р. Принаймні, згідно з її третім пунктом, про це мав просити керівництво Османської імперії польський аблегат.

Питання про артилерію продовжували ініціювати польські послы до Туреччини, а також представники верхівки Речі Посполитої при зверненнях до Порти та турецької адміністрації міста. Так, польський посол до Туреччини в 1699 р. Станіслав Жевуський поряд з виконанням основного завдання – передачею османській владі акту ратифікації Карловицького договору, повинен був наполягати на залишенні турками в Кам'янці артилерії при перепідпорядкуванні міста Речі Посполитій. Це питання С. Жевуський піднімав перед представником великого візира Александросом Маврокордатосом у червні та в серпні того року.

У серпні 1699 р. польський посол Рафал Лещинський отримав королівську інструкцію, де також було поставлене питання про повернення турками військового устаткування кам'янецької фортеці. І в розмові з великим візиром Амджазаде Хусейн-пашою в липні 1700 р. воно було актуалізоване цим польським дипломатом.

Комісари Речі Посполитої, відправлені для прийняття міста, мали королівську інструкцію, видану в лютому 1699 р., де було

вказано, що місто має бути передане разом з гарматами й боеприпасами. У серпні того ж року примас Польщі Міхал Радзейовський звертався своїми листами щодо кам'янецької артилерії до великого візира Амджазаде Хусейна-паші та кам'янецького Мустафи Кахраман-паші. Дискусія комісарів Речі Посполитої з кам'янецьким пашею щодо артилерії тривала протягом кількох місяців.

Всі ці ініціативи з боку Речі Посполитої завершилися безрезультатно – артилерія була повністю вивезена турками. Дані ж про її кількість дещо різняться. За записами Рашида-ефенді турки вивезли з Кам'янця 270 гармат і 23 мортири. А. Сементовський надто перевищив оборонний потенціал Кам'янця-Подільського при турецькій владі, зазначивши, що турки вийшли з міста з 800 гарматами. Ю. Сіцінський писав про 270 гармат і 22 мортири. Знаючи про дослідження Д. Колодзейчика, деякі сучасні дослідники для зручності оперували цифрою 200, як узагальнюючим числом одиниць артилерії на 1699 р., хоча видається, що варто наводити точнішу цифру, бо вона засвідчує суттєву якісну різницю. Про понад 200 гармат у турків писав І. Данилов, а про 200 гармат писала О. Пламеницька. Я. Столицький стверджує про вихід турків з міста з 260 гарматами. На жаль він не вказав джерело цієї інформації. Нині ж найбільш обґрунтовано виглядають дані згаданого нами Д. Колодзейчика, за даними якого в список артилерії, складений в червні 1669 р. турками, було внесено 227 гармат і 13 мортир.

Є інформація і про подальше розміщення цієї артилерії. Рашид-ефенді писав, що вона опинилася в Бендерах і Аккермані, за даними Д. Колодзейчика, вона розподілялася між кількома укріпленими осередками – разом з яничарськими частинами гармати та мортири спрямовувалися до Аккерману, Бендер, Очакова та інших замків між Дунаєм і гирлом Дніпра.

Матеріали російського посольства в Османській імперії, яке на початку XVIII ст. очолював Петро Толстой, містять короткі згадки про наступне переміщення артилерії, котра була вивезена турками з Кам'янця-Подільського. В опублікованому описі імперії міститься запис посла стосовно Аккермана (Білгороду) від

1703 р., в якому згадуються гармати вивезені з Кам'янця. Причому ця артилерія визначається як важлива складова оборонної спроможності Аккермана. Звірений мною з архівним документом запис статейного списку звучить так: “Там фортеця, будова давня, від сухого шляху навкруги неї рів глибокий, башти не вельми великі, за давнім звичаєм, стіна звичайна ж, землею ззовні обсипана, та фортеця не має добрих укріплень, ані має достатньо артилерії, крім того, що вивезли в неї з Кам'янця-Подільського”.

Однак довго кам'янецька артилерія в цьому місті не затрималася. Підставою для такого висновку є віднайдені мною два документальні свідчення. Перше з них відноситься до 11 травня 1705 р., коли російський дипломат отримав повідомлення від консула Рагузинської республіки Луки Барки щодо намірів османської влади перевезти з Білгорода та навколишніх місць до Єні-кале гармати, які були доставлені туди з Кам'янця-Подільського.

Інформація від Л. Барки може сприйматися як сумнівна, бо вона позбавлена посилання на джерело. Поряд з цим вона могла трактуватися як правдива, бо подавалася в контексті інших заходів Стамбула, спрямованих на забезпечення свого захисту від можливого нападу з боку Росії.

Так, у ній йшлося про суттєве посилення новозбудованої фортеці в Керченській протоці. Окрім цієї артилерії туди планувалося доставити ще 60 гармат, сипаїв з провінції Сівас, 250 пушкарів, військові припаси – бомби, ядра, порох, туди направлялися яничари з Кафи та її околиць. Одночасно мали бути здійснені захисні заходи й на іншому напрямку – передбачався перехід сипаїв з Румелії до дунайського прикордоння чи навіть до Дніпра з метою ремонту існуючих та будівництва нових фортифікаційних споруд.

Очевидно, вже незабаром П. Толстой упевнився в достовірності інформації від Л. Барки, отримавши її підтвердження. Про це можна зробити висновок із другого зі знайдених документальних свідчень. Вже 20 травня 1705 р. в зашифрованому листі до керівника російської дипломатією Ф. Головіна посол писав про відправку фермана, який стосувався переміщення з Білгорода та

інших місць гармат, котрі були привезені з Кам'янця-Подільського. Вся ця артилерія мала бути доставлена в Єні-кале. Припускаю, що дане розпорядження було реалізоване. В цьому ж листі посол повторював з певними відмінностями повідомлену Л. Баркою інформацію про відправку турецького флоту до Єні-кале, куди планувалося перевезти 60 гармат, спрямування до цієї новозбудованої фортеці яничарів та інших військовиків, майстрів і робітників, доставку туди ж боєприпасів.

РОЛЬ ВОЄННОГО ФАКТОРУ 1648 – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1652 р. У ФОРМУВАННІ НОВОГО СОЦІУМУ В УКРАЇНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Проблема народження й утвердження власне українського соціуму в утвореній державі не ставала предметом спеціальних досліджень, а відтак залишається недостатньо вивченою. У ще більшій мірі це стосується з'ясування ролі у цьому процесі воєнного фактору. У зв'язку з чим ставимо завдання вияснити його головні риси й на їх основі отримати загальне уявлення про феномен трансформації польської моделі соціуму в українську. Адже більш-менш повна реконструкція можлива за єдиної умови – ґрунтовного опрацювання теми.

Показово, що початок цьому процесові поклав саме воєнний фактор: дві блискучі перемоги української армії, її похід до Білої Церкви, розіслання Б. Хмельницьким у різні регіони козацьких підрозділів. Це послужило потужним імпульсом до масового повстання нереєстрових козаків і поспільства, яке у кінці липня переросло у Національну революцію, складовою якої до кінця червня 1652 р. була Селянська війна. Вона велася, як правило, збройними методами і тісно перепліталася з національно-визвольною та конфесійною боротьбою. І вже з травня 1648 р. розпочалося становлення підвалин якісно нової моделі соціуму. В чому воно проявлялося?

1. Відбувалося масове покозачення селян і міщан, які *“прагнули здобути козацькі привілеї”* (особисту свободу, право власності на землю, свою юрисдикцію тощо). Як стверджував український посол С. Мужилівський у записці до московського царя (лютий 1649 р.), *“посполство дочувшися, же короля в землі немаш, в козацтво все обернулося, так на суй стороне, як і на туй Днепра”*. Самовидець у своєму літописі також констатував, що *“народ посполитій на Україні, послышавши о знесенню войск*

коронних і гетьманов, зараз почали ся купити в полки не толко тіе, которіе козаками бивали, але хто і нігди козацтва не знал”. Внаслідок чого до кінця року більшість населення у Лівобережній та Правобережній Україні складали козаки й поkozачені посполиті.

2. Інформація з джерел однозначно засвідчує прагнення козаків і посполитих *“вигубити шляхетський стан”*, домогтися, щоб пани *“над ними не панували”* і не поверталися до *“Руських країв”*, і сподіваючись, що у майбутньому *“панів не буде”*. В одному з листів брацлавський воєвода А. Кисіль зазначає: *“чернь”* *“піддає вогню і мечу один лише шляхетський стан”*. Разом зі шляхтою (польською та українською) об’єктами нападів і винищення стали католицьке духовенство, поляки, євреї, урядники тощо. Перемога у кінці липня під Старокостянтинівом військ наказного гетьмана М. Кривоноса над армією І. Вишневецького забезпечила сприятливі умови для визволення теренів Волинського, Подільського й східного регіону Руського воєводства. На переконання теребовлянського підстарости, у Поділлі вже *“ні шляхтича, ні ксьондза, ні жида не знайдете”*. Сповнений паніки галицький стольник А. Мясковський повідомляв адресату, що *“вся Русь по самі львівські передмістя повстала поголовно”*. Блискуча Пилявецька перемога й Західний похід Б. Хмельницького зіграли вирішальну роль у масовому поkozачені посполитих Галичини та її звільненні від шляхти й польської влади. Отже, на кінець 1648 р. в Україні відбулося видавлення з традиційної соціальної структури суспільства князів, магнати, шляхти (за незначним винятком дрібної), католицького й уніатського духовенства, заможних міщан-іноземців, євреїв тощо.

3. Воднораз надзвичайно інтенсивно проходила трансформація козацтва, посполитства й православного духовенства у соціум Української держави, що народжувалася. Замість шляхти функції *“політичного народу”* перебирає на себе козацтво. У її межах формувалося щонайменше 30 нових козацьких полків як адміністративно-територіальних одиниць, старшина яких разом із старшиною традиційних полків почала перетворюватися у національну політичну еліту. Утворювалися полкові, сотенні й місцеві уряди, відроджується селянське самоврядування, у містах із

магдебурзьким правом влада переходить до рук православних українських міщан, народжувалася нова система соціальних й економічних зв'язків і відносин. Саме ці обставини як по-вертикалі, так і по-горизонталі витворювали соціальне обличчя суспільства.

4. Укладення Замостянського перемир'я (21 листопада) й відступ українського війська (взимку 1649 р. лінія розмежування визначилася по р. Горинь – м. Кам'янець-Подільський) обумовили окупацію польськими підрозділами Галичини й Західної Волині, а також ліквідацію ними “вогнем і мечем” українських органів влади й соціальної структури. Упродовж лютого-червня 1649 р. показачене поспільство Подільського воєводства вело жорстокі бої (з участю десятків тисяч осіб) з польським військом і спромоглося зберегти свої завоювання на території Летичівського повіту. Проте пропольська позиція кримського хана під Зборовом змусила гетьмана задовольнитися кордонами держави у складі Брацлавського, Київського й Чернігівського воєводств. Отже, власне військовий фактор відіграв вирішальну роль у поділі України на два регіони: більший (Західний), що залишався у складі Корони Польської, де поновлювалися дореволюційні польські порядки, й менший (Східний), в якому продовжувалося формування українського соціуму.

5. За умовами Зборівського договору передбачалося скорочення козацької спільноти до 40-тисячного реєстру, повернення шляхти до маєтків й перетворення нереєстрових козаків і посполитих у її підданих – тобто відродження старої моделі соціуму. Проти цього рішуче виступили козаки-“випищики” й посполиті, очолювані радикально налаштованою старшиною. Гетьманська влада маневрувала: з одного боку складається реєстр, видавалися суворі розпорядження показаченим розходитись по домівкам, з другого – уникала репресій супроти “бунтівників” й затримувала масове повернення панів до володінь. Березнева старшинська рада 1650 р. ухвалила заборону заможній шляхті-католикам з'являтися до маєтків (повинна була направляти туди слуг православного віросповідання), інші мали *“якнайскромніше поводитися з підданими”* й до часу повернення українського посольства з Варшави (близько середини травня) задовольнятися прибутками

із шинків та млинів. Унаслідок спротиву козаків та посполитих, по-перше, до кінця 1650 р. шляхті так і не вдалося поновити свою владу над підданими ні у Правобережжі, ні у Лівобережжі. У травні до Кракова надійшла новина, що *“панів до маєтків за універсалом Хмельницького в цілому пускають, але так їх шанують, що самі (піддані. – В. С.) над ними панують...”* На переконання великого гетьмана М. Потоцького, вони *“доконче хочуть скинути з себе ярмо підданства...”* по-друге, провалилася спроба уряду Б. Хмельницького домогтися перетворення реєстрового козацтва у відокремлений від нереєстрових козаків і посполитих привілейований стан. Як підкреслював у наказі ніжинському полковнику П. Шумейку від 10 серпня, *“Кождий нехай із свого ся тішить: козак нехай свого глядить і своїх вольностей постерегаєт, а до тих, котори не суть приняти до реєстру нашого, аби дали покой...”*

6. Вторгнення польської армії в лютому 1651 р. поновило воєнні дії, що викликали потужну хвилю масового покаяння, внаслідок якого чисельність війська зросла до 120-130 тис. осіб, а на теренах держави у всій повноті поновлюється революційна модель соціальної структури суспільства. Незважаючи на Берестечкову поразку українців, козаки й посполиті, захищаючи національно-конфесійні та соціально-економічні завоювання спромоглися зупинити наступ польсько-литовських військ та домогтися укладення Білоцерківського договору, статті якого обмежили територію Української держави Київським воеводством. Їх виконання поставило українське суспільство перед загрозою спалаху громадянської війни (за визнанням самого Б. Хмельницького, *“до війни Русі з Руссю”*). Запобігаючи їй, у травні 1652 р. гетьман переходить у наступ і 2 червня наголово розгромив польську армію під Батогом.

7. Ця видатна перемога відіграла ключову роль у визнанні Б. Хмельницьким (*de facto*) усіх основних соціальних й економічних завоювань козацтва й поспільства, себто Селянської війни. Їх успішне завершення стало феноменом ранньомодерної європейської історії та виявилось можливим **лише за умови визначальної ролі воєнного фактору** як у боротьбі з Річчю Посполитою,

так і в обстоюванні надбань від зазіхань гетьманської влади. Прикметними рисами витвореного соціуму стали:

- Відсутність типового для тогочасного європейського суспільства панівного стану великих і середніх землевласників, а також католицького й уніатського духовенства, євреїв, польських урядників та інонаціональної міської верхівки.

- Привілейований стан суспільства становило козацтво – дрібні землевласники-рицарі (лицарі), у руках якого знаходилася політична влада в утвореній Українській державі.

- Відсутність традиційної середньовічної “вертикальної закритості” поповнення привілейованого стану: шлях вступу до козацьких лав залишався “відкритим” для представників усіх інших соціальних станів та груп.

- Кардинальна зміна соціального статусу селянства, котре з феодално-кріпосницького стану перетворилося у стан особисто вільних землеробів, які володіли правом власності (розділеної з державною) на землю й сільськогосподарські угіддя.

- Міщани позбавлялися інонаціональних й конфесійних утисків у сфері використання, передбачених магдебурзьким правом, прав і привілеїв, а також мали право власності на землю.

- Православне духовенство отримало повноцінний статус у соціумі, а Православна церква – конфесійну монополію.

ЧОМУ УКРАЇНСЬКИЙ ВОЄННИЙ ТРІУМФ 1648 р. ОБЕРНУВСЯ ПОЛІТИЧНОЮ КАТАСТРОФОЮ? ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

СТЕПАНКОВ ВІТАЛІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Однією з найменших вивчених проблем Української революції XVII ст. продовжує залишатися вплив воєнного фактору на розв'язання її політичних завдань. Вперше на неї звернув увагу С. Томашівський, стверджуючи наступне: *“Наперед політичний бік війни не може бути оцінюваний без огляду на чисто мілітарну її сторону: загальне історичне правило таке, що після воєнних здобутків ідуть політичні користи, одначе ширина сих останніх звичайно не дорівнює вислідам воєнної акції. Отже доки не вияснило ся безсумнівно меж можливості воєнних успіхів, доти годі говорити про те, чи оружне щастє було вповни використане політично чи ні; а такого порівняння не робив доси ніхто з наших істориків”*. На жаль, і до нині ця заувага вченого виявилася недостатньо врахованою в історіографії. Тому не випадково А. Федорук, виступаючи опонентом на захисті моєї дисертації, знову ж таки відзначив доцільність глибокого дослідження впливу воєнних дій на політичну результативність розбудови Української держави.

Саме під таким кутом зору зробимо спробу окреслити масштаби впливу українських перемог 1648 р. на зародження ідеї незалежності Русі/України від Речі Посполитої та її реалізацію. В сучасній українській історіографії утвердилася однозначно позитивна оцінка наслідків національно-визвольної боротьби на початковому етапі революції. Як правило, вона аргументується здобутим воєнним тріумфом на полях битв, звільненням майже усіх етноукраїнських земель й перенесенням театру бойових дій на польську територію. Проте була й зворотня сторона цього переможного поступу – політична, що *de facto* зводила його нанівець. Оскільки вона не привертала до себе належної уваги дослідників, то відкритим залишається питання: чому українська

армія не закріпилася на зайнятих західних рубежах, а почала відступ “до України” (тобто у розумінні теренів традиційного козацького регіону – В. С.), залишаючи на поталу ворогу населення визволених регіонів?

Пошук відповідей на нього дозволив сформулювати наступні міркування:

- Жовтоводська і Корсунська перемоги українського війська зіграли вирішальну роль у переростанні локального козацького повстання в національну революцію, що влітку охопила Брацлавське, південь Волинського, Київське, Подільське і Чернігівське воєводства.

- Саме під їхнім впливом вперше в історії козацьких повстань у кінці травня його очільники передали через перекопського Тугай-бея польському коронному гетьману М. Потоцькому вимоги до Варшави, які передбачали створення до Білої Церкви (включаючи Лівобережжя) удільної й окремої іншої держави (“вільного козацького князівства”), в якій “до міст, замків і володінь, а ні старости, а ні воєводи жодного права не мали б”; саме ж Військо Запорозьке підлягало б “тільки одному королю”. Складалося враження, що Б. Хмельницький та його соратники домагалися від Варшави визнання для цього регіону щонайменше політичної автономії. Проте цього не трапилось. Як засвідчує аналіз інструкції послам від Війська Запорозького до короля Владислава IV (якого вже не було в живих) від 12 червня, вони переймалися лише захистом станово-корпоративних козацьких інтересів (скасування “Ординації” 1638 р., збільшення реєстру до 12 тис. осіб та ін.) й православної церкви, а національно-політичні пріоритети боротьби, що розгорталася, виявилися за межами “порядку денного”. Наявні джерела не дозволяють простежити причини цієї зміни вектору домагань на користь поміркованих козацьких проєктів минулого. Поділяємо міркування тих науковців, котрі вважають, що реєстрові козаки та їх старшини, що приєдналися до повстанців, розглядали свій виступ як “невільний гріх” захисту “рицарських” прав від зловживань магнатів і шляхти, а не як повстання супроти Речі Посполитої й короля, котрого сприймали як протектора.

- Українські перемоги викликали шок у польської шляхти та урядовців. Вперше з часу утворення Речі Посполитої у їхніх серцях поселився страх за майбутнє Вітчизни, за збереження її цілісності й незалежності. Вже 31 травня 1648 р. брацлавський воєвода А. Кисіль у листі до примаса М. Лубенського підкреслював, що *“настали нечувані поразки і вічна загибель, бо Вітчизна наша, яка була непереможна перед могутністю турецького султана й багатьох інших монархів переможена одним козаком-зрадником...”*. Він *“розтоптав славу поляків і любиму нашу Вітчизну”*. Тому вмовляв примаса негайно вживати заходів, аби з нею *“не трапилося (від чого нехай врятує Бог!) того ж, що з Римською імперією”*. Львівський райця С. Кушевич 4 червня констатував: *“З нами покінчено; ми загинули”*. Подібних оцінок десятки.

- Розгром поляків, похід Б. Хмельницького до Білої Церкви й розіслання ним до різних регіонів козацьких підрозділів відіграли вирішальну роль у спалаху масового постановня посполитих, яке носило чітко виражений національно-визвольний, соціальний та конфесійний характер. Сучасний польський дослідник М. Дроздовський переконливо довів, що тогочасна шляхта добре усвідомлювала антипольську спрямованість руського (українського) населення, в якій і вбачала основну небезпеку існуванню Речі Посполитої. У листі від 8 червня до поморського підкоморія хелмський єпископ підкреслював: *“Вся Русь від нас до нього (Б. Хмельницького – В. С.) переходить, відчиняє йому добровільно міста. Зростає величезне число цього свавілля і селянства... Вмовляю милосердя Боже про підкріплення, бо якщо його не буде, тоді Республіці кінець. Зрадник, не зустрічаючи спротиву, прийде і до Кракова. Безсумнівно, цього не уникне жоден куточок Польщі”*. Саме ця масовість повстання і рішучість його учасників звільнитися від польського панування й створювала реальні можливості для досягнення незалежності.

- Вони виявилися не реалізованими через відсутність як у Б. Хмельницького, так і в більшості старшин (що представляли переважно реєстрове козацтво) планів витворення самостійної держави. Не випадково припинення ними наступальних операцій з неприхованою радістю сприймалося шляхетською спільно-

тою. *“Це сталося, вважай – як зазначав князь А. Сангушко у листі від 10 червня до литовського підканцлера – по волі Божій, бо проти нього (українського гетьмана – В. С.) за такий короткий час при такій потузі жоден би не зміг встояти”*. На думку шляхтича Громковича (початок червня), *“якби сам Бог своєю найвищою силою не затримав Хмелька, то напевне тепер міг вже бути близько самого Володимира, позабирав запевне міста, в яких така є охота і так на нього очікують, як інші й батька не прийняли б з більшою охотою і вдячністю...”*.

- Влітку 1648 р. ідея незалежності Русі/України почала кристалізуватися не в гетьмана та його оточення, а в головах радикально налаштованих старшин, очільників загонів покаяного поспільства, рядових учасників боротьби. Відома заява захопленого до полону козака (червень) кам'янецькому старості, що *“вже держава від вас ляхів перейшла до нас – козаків”*. Джерела засвідчують, що повсталий люд домагався *“відмежування Русі від Корони”*, створення *“козацької Речі Посполитої”*, волів не заспокоюватися до тих пір, *“поки не дійдуть до Вісли”* й відсунуть до неї кордони Польщі тощо.

- Пилявецька перемога могла стати переломним в українському державотворенні. Польська армія як така припинила своє існування, а її окремі підрозділи розбіглися по різних кутках Корони Польської. Шлях до наступу на неї став відкритим. Швидкі і рішучі дії переможців за повної підтримки покаяненого населення Руського і Белзького воеводств, могли б привести якщо не до її капітуляції, то до визнання Української держави в етнічних кордонах. Однак, доводиться визнати слухність міркувань тих істориків (В. Брехуненка, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, Н. Полонської-Василенко, С. Томашівського та ін.), котрі відзначали, що Західний похід Б. Хмельницького мав на меті не їх звільнення від польської влади і не досягнення капітуляції Речі Посполитої, а лише демонстрацію мілітарної сили, щоб домогтися зведення на королівський трон прийнятеного для Війська Запорозького претендента. Тому Б. Хмельницький не поспішав, гаяв час на облогу Львова і Замостя, й, добившись обрання Яна Казимира монархом, пішов на укладення з ним відомого За-

мостьянського перемир'я (21 листопада). Воно *de jure* знівелювало майже всі військові перемоги, а також результати національно-визвольної і соціальної боротьби населення, бо передбачало відступ армії до традиційного козацького регіону й повернення польських підрозділів, шляхти, урядників на решту щойно визволеної українцями території. Усе це відбувалось у той час, коли українська й татарська кіннота могли за 3–4 дні дістатися як до Кракова, так і до Варшави, а чисельність “війська до оборони Корони Польської”, за даними головнокомандуючого І. Вишневецького, сягала всього 13 тис. жовнірів. За визнанням анонімого сучасника подій, якби Бог не відвів під Замостям гетьмана від “злого умислу”, то “напевне всі ми опинилися б у Гданську, бо так швидко у той час утікали”. Щоправда, відступаючи, Б. Хмельницький попросив короля не просувати польську армію далі Вінниці й Брацлава.

Отже, 1648 рік породив український феномен цілковитої політичної беспорядності при розв'язанні державних справ за умов блискучих військових перемог над противником. Подібні випадки траплялися і в наступні роки революції (зокрема після Батозької перемоги, Конотопського розгрому московської армії, Слободищенської битви тощо). Все це промовляє про існування складної проблеми, осмислення її природи, що потребує спеціального ґрунтового дослідження.

БОЙОВЕ ВИКОРИСТАННЯ СЛОНІВ ТУРКАМИ ПІД ХОТИНОМ У 1621 р.

ФЕДУРУК АНДРІЙ
(Чернівці)

У контексті Хотинської битви, яка точилася з 2 вересня по 9 жовтня 1621 р., чималий інтерес мають стислі повідомлення у різноманітних історичних джерелах про наявність в розпорядженні турецького султана Османа II невеликого підрозділу бойових слонів. Так, сеймовий комісар Якуб Собеський у своєму діаріуші писав, що «кровожерний молодий тиран привів чотирьох слонів, щоб показати свою могутність і нажахати польське військо африканськими чудовиськами».

Із сучасних вчених першим, хто звернув увагу на присутність у правителя Османської імперії відділу елефантерії, був Ю. Третьак, який зазначив, що 29 квітня, коли турецькі військові частини вирушали з Константинополя, «в тій урочистій процесії виступало також чотири великих слони, котрих султан отримав у дар від перського шаха, і на яких височіли оздоблені намети, що могли помістити кільканадцять осіб». Про те, що ці тварини були призначені не тільки для виконання транспортних функцій говорить османський хроніст Мустафа Наїма, який описав страти, влаштовані султаном захопленим на морі в полон запорожцям, під час котрих з них «декого позабивали, розтоптавши слонами». В другому турецькому нарративному джерелі, яке називається «Газанаме», також про це говориться, що деяких вищеназваних бранців страчували «на березі річки, де їхні тіла були розтопані ногами роздратованих слонів». Про саму ж бойову вартість елефантерії, котра прибула разом з іншими військовими частинами на місце активних воєнних дій, у вищеназваних османських свідченнях нічого не говориться. На думку іншого сучасного дослідника – М. Алекберлі, в період запеклих боїв під Хотином, турецькі слони активно не використовувалися. На підтвердження цього висновку може слугувати промова великого гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича до свого війська, в котрій той наголошував, що

«не думайте, щоб слони і верблюди становили бойову силу; вони надто обтяжені в'юками і гнутья під їх вагою».

Однак, нещодавно П. Сас у своїй монографії присвяченій Хотинській війні зазначив, що «гармашам польсько-литовської армії вдавалося уражувати не лише вояків противника. Якось їхнім ядром було *вбито одного зі слонів* (курсив мій. – А. Ф.), яких мали турки. Утім, артилеристи з обложеного хотинського табору не завжди були такі влучні». Вчений знайшов цей цінний факт в одній епістолярії, опублікованій у збірнику «Старопольські листи з епохи Вазів», які опрацювала польська дослідниця Г. Малевська. Автором цього листа був шляхтич Ян Чаплінський, який, беручи участь в боях під Хотином, служив у війську коронного підчашого Станіслава Любомирського. Саме в цьому посланні й згадувалося про вищенаведені втрати османської елефантерії. Але за яких обставин це відбулося названий автор листа не повідомляв. Хоча зрозуміло, що загибель турецького слона від ядра польської гармати навряд чи могла відбутися за якихось тривіальних умов, про які також є згадки у досліджуваній епістолярії.

Єдине конкретне повідомленням про бойове застосування слонів османцями в період Хотинської війни надibuємо у однойменній праці вірменського автора Ованеса Каменаці. Зокрема, в ній згадується, що на початку генерального штурму польових укріплень польсько-литовського і запорозького таборів 28 вересня 1621 р., залишивши біля свого намету декілька підрозділів для охорони, «усе інше військо Осман *разом зі слонами* (курсив мій. – А. Ф.) спрямував на християн, промовляючи: «Те, що має відбутися – відбудеться сьогодні! Або ви розіб'єте нашого ворога, або усе одночасно загине». При цьому, сам правитель Османської імперії «піднявся на високий пагорб позаду Хотина, який називається «Городище», і *було перед ним два слони, а на слонах чотири сурмачі й співці та різні музичні інструменти* (курсив мій. – А. Ф.), щоб його розважати». Можна припустити, що в штурмі ворожих укріплених позицій брало участь два слони, оскільки інші дві тварини залишилися біля ставки турецького султана. Очевидно, що один з кинутих у бій слонів міг і загинути від прицільного вогню артилерії супротивника. Саме про це і го-

вориться у вищенаведеному листі Чаплінського. Однак, які саме бойові функції виконували обидві тварини під час генерального штурму османського війська, можна тільки здогадуватися.

Так, в реляції полоненого турецького вершника Мехмета, схопленого під час герцю 2 вересня, повідомляється, що «слонів чотири, на яких возять дзвони великі для сигналу, коли військо іде, а можна на них возити невеликі польові гармати». Отож тварини в Хотинській війні могли використовуватися як для безпосереднього керівництва великими армійськими масами в ході штурму ворожих укріплених позицій, так і забезпечення необхідної стрілецької підтримки своїм військам, коли гармати основного калібру вже не мали змоги вести прицільний вогонь з метою подавлення артилерійської оборони супротивника. Для прикладу, в державах Індостану стрільбу зі слонів з важкої та ручної вогнепальної зброї досить широко практикували ще з кінця XV ст. Османцям про це було добре відомо, позаяк вони самі часто у значній кількості перебували на військовій службі в індійських правителів, де могли спостерігати за методами бойового використання елефантерії у різних воєнних ситуаціях. Усе ж слід відзначити, що найпоширенішою функцією цих великих тварин в битвах азійського середньовіччя було надання відповідної статусності, бо усі воєначальники намагалися сидіти на слонах. Останнє пояснювалося тим, що слони для полководців були надзвичайно зручними, так як з висоти вони мали можливість далеко оглядати місце битви, їх самих і їхню вказівну жестикуляцію також було видно здалека, ну а у випадку поразки сильна велика тварина могла врятувати і життя воєначальнику, особливо коли його розбите військо у паніці втікало з бойовища.

Наразі, однозначно сказати в якій саме бойовій ролі виступали турецькі слони під Хотином, неможливо. Проте уже можна констатувати, що наведені стислі джерельні свідчення про їх використання під час генерального штурму польових укріплень польсько-литовського і запорозького таборів, говорять про значно більш активне використання цих тварин, ніж писав у своїй узагальнюючій праці американський дослідник Дж. М. Кістлер, який лише зазначив, що саме «останній марш східних слонів у західні землі відбувся в 1621 р.».

БОРОТЬБА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ЗА РІЧ ПОСПОЛИТУ І УКРАЇНА У ХVІІІ ст.

ФІЛІНЮК АНАТОЛІЙ
(Кам'янець-Подільський)

Актуальність вивчення теми викликана: по-перше, нинішнім станом історичної свідомості та історичної культури українського суспільства і фундаментальним значенням об'єктивного висвітлення, відновлення та збереження історичної пам'яті про Україну в умовах експансіоністської політики російського самодержавства загалом і зокрема у ХVІІІ ст.; по-друге, об'єктивною необхідністю сучасного осмислення цілісного полотна вітчизняної минувшини цього періоду як важливого і необхідного чинника позитивного державотворчого поступу та повноцінного життєзабезпечення нашого народу на основі осмислення уроків історичного минулого; по-третє, значним ростом спроб тенденційного висвітлення, інтерпретації історичних фактів, відвертих і зухвалих фальсифікацій з боку російських дослідників, спрямованих на реанімацію теорії «найменшого зла» і положень про захист «єдинокровних і єдиновірних братів» від польсько-католицького поневолення й вимушеність участі Росії в поділах Речі Посполитої; по-четверте, важливістю поповнення наукових знань для забезпечення єдності багатонаціонального народу України і ефективної протидії спробам фальсифікації історії як одного з напрямків діяльності щодо збереження та зміцнення міжрегіональної й міжнаціональної єдності української держави на сучасному етапі. Адже такий підхід не лише спотворює самі події і їх зумовленість, а й підштовхує сучасних росіян до антипольських та антиукраїнських настроїв.

Історія України, як і вся історія завжди була, є і буде тим полем, на якому ведеться відчайдушна боротьба. Повною мірою це стосувалося ХVІІІ ст., оскільки це була не тільки історія Польщі і Росії, а й частина української історії. Саме тому в методологічному плані проблема розглядається з перспективи транснаціональної історії. Реальний виклик, з яким нині стикається ко-

жен історик у Центрально-Східній Європі, полягає в допомозі своїм співвітчизникам зрозуміти шлях, котрий ми пройшли разом як нації, щоб опинитися там, де ми знаходимося сьогодні. Якщо поставити за мету вивчення історії України, в тому числі її великого Правобережного регіону, то може скластися помилкове враження, що Україна найбільше зазнала від воєн попередніх століть і значно меншою мірою вони торкнулися її у XVIII ст. Це пояснюється тим, що в історичній літературі не знайшли належного висвітлення дипломатичні, династичні та геополітичні війни, котрі мали безпосереднє або опосередковане відношення до Правобережної України в останніх десятиліттях XVIII ст.

Уважний аналіз наукової історичної літератури про три поділи Речі Посполитої засвідчує, що на поведінку польської правлячої верхівки та глибокі суспільні зміни в державі упродовж XVIII ст., у тому числі й на українських землях, які до неї тоді входили, визначальний вплив справляли зовнішні чинники, серед яких дедалі істотнішу роль відігравав вплив Російської імперії. В українській і західній історіографії однозначно стверджується, що він почав посилюватися після Північної війни і набував домінуючого значення у подальшому розвитку Речі Посполитої. З одного боку, цьому сприяло утвердження під російськими багнетами в 30-х рр. Августа II королем, поширення на Річ Посполиту протекторату Росії з його безконечними маніпуляціями, які вели її до російського табору та зростаючої залежності від Санкт-Петербурга; з іншого – весь наступний розвиток подій вів до загострення дисидентського питання і цілеспрямованої руйнації держави та втрати нею східних, зокрема українських земель.

Абсолютно іншими інтерпретацією та оцінками подій у Речі Посполитій вирізняється як колишня, так і нинішня російська історична література. На найвищому рівні історичної науки прямо і безапеляційно стверджується про Росію як визволительку Європи, починаючи з XVIII ст. Водночас, у неприховано принизливій інтерпретації вина за падіння і розчленування держави повністю покладається на самих поляків. У ній червоною ниткою проходить теза про те, що поляки мали неспроможний державний механізм, були схильні до анархії тощо і що саме це привело

до втрати ними своєї держави. Ніби то не було цинічного політичного, дипломатичного, урядового, релігійного, військового втручання російського самодержавства, а головне – майже п'ятдесятилітнього російського протекторату, протекційного рекету і повного контролю. Ніби не було факту абсолютної незацікавленості та свідомого гальмування царизмом ініційованих польським урядом реформ і піднесення країни за результатами їх реалізації. Що стосується самодержавства, то воно виступало виключно захисником «єдинокровних» та «єдиновірних» побратимів і прагнуло повернути споконвічно «руських» земель. Насправді, неминучість перекроювання і знищення державності Речі Посполитої ставала більш очевидною та дедалі рель'єфнішою зі змінами і новою розстановкою сил у Європі, в міру того, як самодержавство не тільки посилювало свій тиск на союзників під виглядом пошуку шляхів допомоги в ситуації, яку саме ж і створило, а й вело переговори з представниками обох промосковських угруповань польських магнатів та більш активно і системно залучало до цього українських православних ієрархів й парафіян. І перші, і другі свідомо чи не навмисно своєю поведінкою і проступками сприяли територіальній експансії Російської імперії. До того ж, функції їх були різними до і після вступу російських військ у межі Речі Посполитої, а фактично переважно на терени Правобережної України. В першому випадку діяльність спрямовувалася на «підрив», у другому – зводилася до надання допомоги російським військам зсередини в ході самої агресії (ведення розвідки, подача сигналів, диверсії, ухиляння від мобілізації, аж до стрілянини в спину своїм співвітчизникам). Можна сказати, що воєнна п'ята колона виступала як логічне завершення, як кульмінаційний пункт розвитку політичної п'ятої колони.

Загалом, доля Речі Посполитої у XVIII ст. перебувала на стику історичних прав, обставин і геополітичних змін, які змагалися між собою в момент загострення загальної боротьби, що позначилось і на українцях та українських землях.

ПОРТРЕТ ВАЦЛАВА ЖЕВУСЬКОГО З КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ФОРМАНЮК ТЕТЯНА
(Київ)

В Національному музеї історії України в колекції фондової групи «Малярство» зберігається не менше ніж 150 одиниць портретів польської шляхти минулих століть. Це портрети, в основному якісні копії кінця XVIII–XIX ст., представників з польських відомих родів, які володіли маєтностями на Волині, Галичині, Наддніпрянщині. На території сучасної України, починаючи з XVII ст., створювались цілі галереї зображень предків, відомих людей та правителів, які розміщувались в маєтках української та польської шляхти. Це була поширена тенденція у культурі серед заможних та середнього достатку верств населення. Копії створювались місцевими художниками або приїжджими іноземними майстрами (Ернст Ф. Українське малярство, Київ, 1929).

Один із таких портретів, які надійшли до історично-побутового відділу Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка (нині НМІУ) у 1924–1925 рр., є поясне зображення Вацлава Петра Жевуського (1706–1779) (Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет XVII–XX століть. Київ, 1925.). На невеликому портреті 49х35 см на оливково-коричневому тлі – поясне на $\frac{3}{4}$ вправо зображення шляхтича представника гербу Крживда, одягненого в лати з атрибутом державницької влади – гетьманською булавою у правій руці. Через ліве плече перекинута синя стрічка Ордена Білого орла (нагороджений у 1735 р. самим королем Августом III). На плечі накинутий червоний двосторонній плащ, скріплений золотистою застібкою. Чоло високе з коротким темним волоссям, має випещені вуса, гордовиту поставу і неначе заглиблений у себе погляд – все вказує на важливість моменту, який переживає Вацлав (НМІУ, фонди, М-143). Портрет за стилем зображення є камерним, напівпарадним, в академічному виконанні.

Народився Вацлав Петро Жевуський у Роздолі (нині Львівська область). Жевуський був великим коронним гетьманом, подільський воєвода з 1736 по 1762 рр., в 1737 р. був маршалом Коронного трибуналу в Любліні, краківський воєвода з 1762 р., у 1752 р. отримав польову коронну булаву, яка і зображена на портреті. Вацлав був власником Підгорецького замку, де він зробив величезну мистецьку галерею, перевізши з Олеського замку значну колекцію цінних картин та старовинної зброї. Збудував біля замку костел Воздвиження та святого Йосипа, який мав стати родовою усипальницею. На складну долю військового і державного діяча Вацлава Жевуського випало багато подій, пов'язаних з активним відстоюванням інтересів Речі Посполитої. В 1762 р. був одним із лідерів краківської магнатської групи, яка виступала проти реформування державного устрою Речі Посполитої. В травні 1764 р. підписав маніфест, в якому йшлося про незаконне знаходження російських військ у Варшаві під час конвокаційного сейму. В 1767 р. став одним із організаторів створення Радомської конфедерації. За протидію політиці російського посла князя Миколи Репніна під час Репнінського сейму був заарештований і висланий в Калугу. В 1778 р. отримав посаду каштеляна краківського, проживши останні роки життя як монах-капуцин (WACŁAW RZEWUSKI H. KRZYWDA, URL: <https://ipsb.nina.gov.pl/a/biografia> – Назва з титул. екрана (дата зверення: 01.07.2020)).

Рід Жевуських славиться багаточисельними старостами, воєводами, офіцерами, єпископами, письменниками. Батько Вацлава був польський державний і військовий діяч Станіслав Матеуш Жевуський. Адам Вавжинець Жевуський (1760–1825) відомий державний діяч, польський магнат, літератор, дипломат Речі Посполитої та Російської імперії, портрет якого зберігається в колекції НМІУ, був онуком Вацлава Петра Жевуського (НМІУ, фонди, М-59).

Даний портрет з фондів НМІУ є зменшеною копією з оригіналу, який був створений в 1752 р. невідомим майстром в честь одержання польової коронної булави Вацлавом Жевуським. Невеликий масштаб роботи пояснюється тим, що картина була

створена для домашнього використання у родинній галереї. Наразі оригінал зберігається в Люблінському музеї у Польщі.

Отже, портрет Вацлава Петра Жевуського з колекції НМІУ є пізньою академічною копією невідомого майстра другої половини XIX ст. Є припущення, що портрети Адама і Вацлава Жевуських знаходилися в картинній родинній галереї в Погребищах (нині Вінницької області). Тому дослідження тривають, адже пошуки і залучення у дослідження архівних джерел зможуть доповнити інформацію про художній твір.

ВЕЛИКИЙ КОРДОН ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНИХ ПЕРТУРБАЦІЙ В СЕРЕДОВИЩІ ВІЙСЬКОВО-СЛУЖБОВОГО НАСЕЛЕННЯ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ПІЗЬНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

ЧЕРКАС БОРИС

(Київ)

На сьогодні Україна переживає процеси в ході яких йде переформатування суспільства. З'являються групи населення, які впливають все більше на життя країни. Йдеться про революцію яку, в нас найменували Майдан Гідності та війну проти російської агресії. Адже причиною самої революції була неефективна система управління, а війна яка є затяжною, все більше пронизує весь український соціум. Сучасні події дають можливість безпосередньо відчутти ці процеси. Тому історикам легше зрозуміти те, що переживала Україна в XV–XVI ст.

Коли ми торкаємось військової історії в рамках соціальної складової української минувшини XV–XVI ст. то одразу постаємо перед двома різними картинами. П'ятнадцяте століття в сенсі розвитку українського війська є доволі стабільним. Усе йде поступово без кардинальних змін щодо визначення «вояк». В українських князівствах існує доволі чітка структура військової організації. Ця структура базується на певному військово-службовому населенні. Відповідно й мобілізаційні заходи, які періодично проводяться, не демонструють якихось нових кардинальних змін. Узагальнюючим терміном, яким зветься військо, точніше те, з кого воно складається звучить як «князі, бояри...», «наші люди». Дослідження соціальної складової України XV ст. показують, що військово-службове населення складається з: «шляхти» – Князів, панів, зем'ян; ненобілітованих станів та верств – міщан, слуг; федератів – (татар) та найманців. Відповідно все п'ятнадцяте століття видно існування цілком вертикальної системи підпорядкування та управління, причому саме стольні міста Луцьк і Київ є головними «штабами» і «міністерствами».

У XVI ст. ситуація кардинально змінюється. Київ і Луцьк перестають бути головними центрами управління, адже вони вже не є столицями князівств й князівської влади. Зникає така сильна структура як князівський двір! Водночас джерела показують нам більшу варіативність в середовищі військового населення України. Якщо по нобілітованим верстам критичні зміни не спостерігаються, за виключенням того, що вони стали більш відокремленими та закритими. То по іншим категоріям населення зміни досить кардинальні. Так, внаслідок потужної «приватизації» князівської (читай державної) власності велика кількість міст стала приватною. Відповідно й міщани фактично потрапили якщо не у власність, то у залежність від феодала. Особливо масштабним це явище було на Волині, де фактично з повітових центрів лише три залишились державними. Ще більш різючі зміни відбуваються в середовищі слуг. Якщо в XV ст. ця категорія військового населення означалася коротким «слуги» й рідше «бояри», то вже в XVI ст. вони мають додаток, який фіксує направленість й повинність їх військової служби: панцерні, путні, посольські, ординські. На Київщині зникає така категорія військового населення, як службові татари («татари», «житомирські татари», «семенові люди»), проте джерела фіксують таку цікаву групу населення як люди есачні. При цьому, вони не були слугами (принаймні їх так не називають в джерелах), але мали нести військову службу, хоча й в досить обмеженому варіанті – охороняти замок-місто. Щодо найманців, то по XV ст. про них маємо лише уривчасті данні. Переважно йдеться про загопи найняті на час якоїсь війни, або військової компанії. У той же час наявність артилерії в українських містах і замках вже говорить про існування традиції довго тривалого найму саме для артилеристів. У XVI ст. крім гармашів, по замках вже на довготривалій основі стоять різноманітні роти піших та кінних вояків як з числа іноземців, так і найняті серед місцевого населення.

Звісно, причин до таких змін було чимало й всі вони цілком виходять з логіки мілітарної революції, яка на повну розвернулася з кінця XV ст. Проте все ж вагомим елементом, який вносив абсолютну новизну у вищезначені процеси стала поява козац-

тва! Відповідно постає питання, а яким чином саме Великий кордон вплинув на ці зміни? Адже сам Фронтір існував на наших теренах споконвіків. Що нового приніс в приграниччя перелом п'ятнадцятого та шістнадцятого століть? Чому саме в цей час степ починає сприйматися як «пустий»?!

Серед основних особливостей слід виділити такі. У попередні часи центри влади в даному регіоні України були доволі сильні й знаходилися на доволі близькій відстані. Для українців це були Київ, Чернігів, Луцьк. Базари кочовиків як правило тяжіли до середнього Дніпра, на Лівобережжі – в районах Самари, Ворскли чи навіть Псла та Сули; на Правобережжі – в міжріччі Інгула та Інгульця. З інших річок, кочовики доволі часто концентрувались на Південному Бuzі чи Сіверському Дінці. Таким чином, місць для «козакування» осілого населення залишалось доволі мало, не говорячи вже про відсутність ніш для козаків в соціальній структурі українського суспільства часів великих князівств. Фактично, той масив земель насамперед нижнього Дніпра, який в майбутньому стане базою для дій козацтва, на час існування князівств і степових Орд – частин Улусу Джучи, був зайнятий.

У XVI ст. ситуація кардинально помінялась. Так в степу й поряд перестали існувати центри влади. Замість українських князівств з'явилися області: Київське воєводство, Волинська земля, Брацлавський та Вінницький повіти з чиновниками на чолі. Центр влади перемістився в далекий Вільнюс. А фактично періодично зміщувався в Краків в силу наявності спільно монарха у ВКЛ та Польщі. Щодо степовиків, то в регіоні закріпились лише Перекопська та Білгородська Орди. Проте їх базові регіони, де знаходилися центри й основні базари концентрувались далеко на півдні в Криму й Буджаку. При цьому, вперше за історичний період історії кочовиків в українському степові, ці кочові держави знайшли заступництво, захист і підтримку в могутній розвинутій імперії, яка контролювала основні старі стратегічні морські й сухопутні маршрути між Європою і Азією, а саме в Османській імперії. Як наслідок, в степу жодна зі сторін закріпитись не могла, що створило широкі можливості для «вільного» там таборування. У той же час військова структура в даному випадку

держав до яких входили українські землі не здатна була адекватно реагувати на таку геополітичну зміну. Й лише поява такого модерного військового продукту як козацтва, що в свою чергу був результатом соціальних змін в українському соціумі, й стала результатом вище означених процесів. Відповідно дослідження саме всіх найменших деталей цих процесів є досить важливим завданням для подальшого вивчення.

ВПЛИВ МІЛІТАРНОГО ЧИННИКА НА ПОЗИЦІЮ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ ПРОБЛЕМИ У 1648 р.

ЮГА ОЛЕКСАНДР
(Кам'янець-Подільський)

Середина XVII ст. була часом значних випробувань для владної верхівки Речі Посполитої, від успішності вирішення яких залежала подальша доля держави. Річ у тім, що завершення у 1648 р. Тридцятилітньої війни та підписання Вестфальського мирного договору зафіксували послаблення міжнародних позицій країн католицького блоку, у тому числі й Польсько-Литовської держави. Відтак її політичній еліті потрібно було міркувати над способами і засобами відновлення політичної ваги на теренах Центрально-Східної Європи. Проте, вирішення цього завдання ускладнювало розгортання у тому ж 1648 р. Української національної революції, в процесі перебігу якої відбулося утворення нового державного організму, що виник на частині підвладних Варшаві українських земель. Ситуацію ускладнювало те, що на теренах витвореної Української держави розгорнулися важливі суспільно-політичні та соціально-економічні перетворення, які повністю суперечили річпосполитській моделі, більше того – ліквідували її.

Кардинальні зміни стали викликом для владної верхівки Польсько-Литовської держави у контексті спроможності визнання / невизнання права українського народу на самостійний розвиток, тому відбувався складний процес пошуку шляхів розв'язання української проблеми. Аналіз “української політики” політичної еліти упродовж 1648 р. чітко засвідчує, що до кінця року в її середовищі остаточно викристалізувалося два угруповання в контексті визначення підходів до врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким – радикальне (відстоювання необхідності силової розправи з повстанцями) та помірковане (врегулювання конфлікту шляхом переговорів і мінімальних поступок). Причому

му, обидва угруповання не були в конкретному випадку політичного життя Речі Посполитої середини XVII ст. оформленими постійно діючими об'єднаннями осіб (у розумінні сучасних політичних партій), а приналежність до якогось з них визначалася на основі подібності позицій та поглядів у контексті пошуку шляхів, способів і засобів врегулювання конфлікту з козацькою Україною.

І тут виникає питання, а які власне чинники впливали на конкретні позиції і погляди урядовців та змушували змінювати їх, при цьому підтримуючи умовний поділ на радикалів і поміркованих. Одним з найвагоміших був саме мілітарний, під впливом якого військові перемоги і поразки по-різному сприймалися в середовищі річпосполитської політичної верхівки і відповідно визначали конкретні позиції і дії.

Від самого початку козацького повстання на Запорозжжі великий коронний гетьман М. Потоцький та польний гетьман М. Калиновський за будь-яку ціну прагнули не допустити Б. Хмельницького на “волесть” та виступали за те, щоб ізолювати його на Запорозжжі й там придушити повстання. Проте, як відомо, план військового походу на Запорозжжя зазнав невдачі, що лише посилювало радикально налаштовану частину правлячої верхівки у необхідності виключно силової розправи.

Отримавши інформацію про весняні поразки Біля Жовтих Вод і Корсуня, урядовці за участю канцлера Є. Оссолінського та примаса М. Лубенського на нараді на початку червня прийняли рішення закликати шляхту Речі Посполитої формувати військові підрозділи й готуватися до посполитого рушення, “якщо б до нього дійшло”. Але оскільки армія не могла бути сформована протягом найближчих тижнів, канцлер і примас, побоюючись наступу Б. Хмельницького та реалізації його задумів створити Українську державу, водночас вирішили вдатися і до переговорів. Тобто, фактор військових поразок все ж змусив вдатися до поміркованого сценарію врегулювання конфлікту. Натомість радикальна частина урядовців закликала “не укладати з козаками миру”, переконуючи учасників літнього сейму, що вони можуть бути втихомирені лише “силою зброї”.

Саме активна позиція останніх, зокрема київського воєводи Я. Тишкевича, руського воєводи Я. Вишневецького, коронного стражника С. Лаца, обозного ВКЛ С. Осінського та брацлавського підсудка К. Тишкевича, і їх ставка виключно на силовий сценарій стали вагомою перепорою для проведення переговорів. За таких обставин, на початку вересня вони припинилися.

Вереснева ж військова кампанія знову обернулася для Речі Посполитої поразкою під Пилявцями. Особливо занепокоєння польських політиків посилилося, коли українське військо спрямувалося на західноукраїнські терени. І знову під впливом мілітарного чинника актуальності набула концепція урядовців, які схилилися до пошуку примирення з Військом Запорозьким. Радикально ж налаштовані урядовці, зокрема М. Остророг та Я. Вишневецький, продовжували наполягати на силовому варіанті врегулювання конфлікту.

Проте, шляхта Центральної Польщі, яка хотіла зберегти українські землі в складі Речі Посполитої ціною незначних поступок і не горіла бажанням брати участь у посполитому рушенні, відкинула пропозиції про його скликання і підтримала на трон кандидатуру Я. Казимира, котрий 17 листопада був обраний королем. Перед цим він відправив до Б. Хмельницького посла Я. Смяровського з пропозицією укласти перемир'я. У відповідь гетьман наприкінці листопада прийняв рішення припинити військову кампанію, визнав владу новообраного короля й розпочав відступ “на Україну” – було укладено Замостянське перемир'я.

Отже, аналіз “української політики” Варшави упродовж 1648 р. засвідчує, що визначальний вплив на дії урядовців в контексті пошуку інструментарію врегулювання конфлікту з Військом Запорозьким здійснював мілітарний чинник. Причому в один і той самий період часу однією частиною урядовців він сприймався в якості фактору, який змушував до переговорів, а іншою – як аргумент до пошуку засобів для реалізації виключно силового сценарію.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Атаманенко Віктор** – кандидат історичних наук, доцент, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
- Безпалько Владислав** – науковий співробітник, Національний музей історії України (Київ, Україна)
- Блануца Андрій** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Болтанюк Петро** – магістр історії, завідувач сектору «Музей старожитностей», Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Вальонене Оксана** – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)
- Ващук Дмитро** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Верхотурова Мар'яна** – кандидат історичних наук, професор, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (Львів, Україна)
- Вирський Дмитро** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Газін Володимир** – доктор історичних наук, доцент, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Гуцул Володимир** – кандидат історичних наук, доцент, ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)
- Джанов Олександр** – старший науковий співробітник, Національний заповідник «Софія Київська»
- Димидюк Дмитро** – аспірант, Львівський національний університет імені Івана Франка (Львів, Україна)

- Довнар Александр** – кандидат історичних наук, завідувач відділу джерелознавства і археографії, Інститут історії Національної академії наук Білорусі (Мінськ, Білорусь)
- Калуцький Сергій** – кандидат історичних наук, завідувач сектору «Старий замок», Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (Кам'янець-Подільський, Україна)
- Кловас Міндаугас** – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)
- Ковалець Тарас** – кандидат історичних наук, асистент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)
- Константинов Валентин** – доктор історичних наук, головний науковий співробітник, Інститут історії Академії наук Молдови (Кишинев, Молдова)
- Кузьмінський Іван** – кандидат мистецтвознавства, доцент, Національна музична академія України ім. П. І. Чайковського, (Київ, Україна)
- Кулаковський Петро** – доктор історичних наук, професор, Національний університет «Острозька академія» (Острог, Україна)
- Мейлюс Елмантас** – доктор історичних наук, науковий співробітник, Інститут історії Литви (Вільнюс, Литва)
- Міхалаке Іон** – аспірант, Державний університет Молдови (Кишинев, Молдова)
- Нагірний Віталій** – кандидат історичних наук, доцент, Ягеллонський університет (Краків, Польща)
- Рієр Яніна** – кандидат історичних наук, доцент, ЗО «Могильовський державний університет імені А. О. Кулешова» (Могильов, Білорусь)
- Сокирко Олексій** – кандидат історичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна)
- Станіславський В'ячеслав** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)

- Старенький Ігор** – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник, Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (Кам’янець-Подільський, Україна)
- Степанков Валерій** – доктор історичних наук, професор, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, Україна)
- Степанков Віталій** – кандидат історичних наук, старший викладач, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, Україна)
- Федорук Андрій** – кандидат історичних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Чернівці, Україна)
- Філінюк Анатолій** – доктор історичних наук, професор, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, Україна)
- Форманюк Тетяна** – завідувачка сектору фондів Національного музею історії України (Київ, Україна)
- Черкас Борис** – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут історії України Національної академії наук України (Київ, Україна)
- Юга Олександр** – кандидат історичних наук, старший викладач, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка (Кам’янець-Подільський, Україна)

ЗМІСТ

Передмова	3
Програма	6
Атаманенко Віктор (Острог, Україна)	
«Луцькі війська другої половини XVI ст.»	11
Безпалько Владислав (Київ, Україна)	
«Одяг бояр на Волині другої половини XVI століття»	15
Безпалько Владислав, Кузьмінський Іван (Київ, Україна)	
«Музична капела генерала Єжи Марцина Любомирського у Любарі (1778–1781)»	17
Блануца Андрій (Київ, Україна)	
«Механізм звільнення від військової/земської служби у Великому князівстві Литовському у XVI ст. (на прикладі князя Федора Михайловича Чорторийського)»	21
Болтанюк Петро (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Міські укріплення міста Кам'янця-Подільського у XVII ст.»	23
Болтанюк Петро, Старенький Ігор (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«До питання про загибель давньоруського городища на Кармалюковій горі»	29
Вальонене Оксана (Вільнюс, Литва)	
«Соціотопографія Вільнюса в контексте событий середини XVII – начала XVIII вв.»	33
Ващук Дмитро (Київ, Україна)	
«Земська служба у Великому князівстві Литовському: правове регулювання у достатутівий період»	35
Верхотурова Мар'яна (Львів, Україна)	
«Бронзова мортюра першої половини XVI століття з міста Белз у зібранні Львівського історичного музею»	39
Вирський Дмитро (Київ, Україна)	
«Шляхетська революція XVI ст.: військова проєкція успіху»	41
Газін Володимир (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Ранньомодерні «гібридні» технології:	

з практики московської агресії щодо України 50-х – 60-х рр. XVII ст.»	46
Гуцул Володимир (Ужгород, Україна) Звідки взялися 80 тисяч московитів: військова демографія і символічна комунікація у реляціях двору Сигізмунда Ягеллона про перемогу у битві під Оршею (1514)»	48
Джанов Олександр, Кузьмінський Іван (Київ, Україна) «Нічні стражники-музиканти торгових факторій генуезців у Кафі, Солдайї та Чембало»	49
Димидюк Дмитро (Львів, Україна) « <i>Crius hastata</i> : ідеологічне та символічне значення списа у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)»	54
Довнар Олександр (Минск, Беларусь) «Повседневная жизнь населения Беларуси в годы Северной войны»	56
Калуцький Сергій (Кам'янець-Подільський, Україна) «Городове козацтво – рицарський стан Гетьманщини: погляд В'ячеслава Липинського»	59
Кловас Миндаугас (Вильнюс, Литва) «Последствия войн середины XVII в. – начала XVIII в. для Вильнюса: анализ доходов города»	64
Ковалець Тарас (Чернівці, Україна) « <i>Bellatores vs Vulgus</i> : фактор насилля у стосунках людей війни і населення українського Подніпров'я під час козацького виступу 1630 р.»	66
Константинов Валентин, Михалаке Іон (Кишинев, Молдова) «Социум и война в Молдавском государстве во второй половине XVI–XVII веке»	70
Кулаковський Петро (Острог, Україна) «Звинигородське староство в часи козацької революції (1648–1676 рр.)»	74
Мейлюс Едмантас (Вильнюс, Литва) «Казаки в Вильнюсе во время "Потоп" 1655–1661 гг.»	79

Нагірний Віталій (Краків, Польща)	
«Воевода, намісник чи тисяцький? До питання про функції боярина Дмитра Єйковича»	81
Рієр Яніна (Могильов, Білорусь)	
«Правитель як військовий лідер Великого князівства Литовського в кінці XIII – на початку XIV ст.»	84
Сокирко Олексій (Київ, Україна)	
«Козацький гетьманат і мілітарна революція в ранньомодерній Європі середини XVII–XVIII ст.»	87
Станіславський В'ячеслав (Київ, Україна)	
«Кам'янецька артилерія після її вивезення турками в 1699 р.: два архівних свідчення»	92
Степанков Валерій (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Роль воєнного фактору 1648 – першої половини 1652 р. у формуванні нового соціуму в Українській державі»	96
Степанков Віталій (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Чому український воєнний тріумф 1648 р. обернувся політичною катастрофою? Постановка проблеми»	101
Федорук Андрій (Чернівці, Україна)	
«Бойове використання слонів турками під Хотиним у 1621 р.»	106
Філінюк Анатолій (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Боротьба Російської імперії за Річ Посполиту і Україна у XVIII ст.»	109
Форманюк Тетяна (Київ, Україна)	
«Портрет Вацлава Жевуського з колекції Національного музею історії України»	112
Черкас Борис (Київ, Україна)	
«Великий кордон як чинник соціальних пертурбацій в середовищі військово-службового населення Київської землі пізнього середньовіччя»	115
Юга Олександр (Кам'янець-Подільський, Україна)	
«Вплив мілітарного чинника на позицію політичної еліти Речі Посполитої щодо української проблеми у 1648 р.»	119
Відомості про авторів	122

Наукове видання

I Міжнародна наукова конференція
**«Війна і Соціум у середньовічній та
ранньомодерній історії
Центрально-Східної Європи»**

Програма та тези доповідей

(21–24 жовтня 2020 р., м. Кам'янець-Подільський)

Відповідальний редактор

Дмитро Ващук

Оригінал-макет

Світлана Блащук

Підписано до друку 15.10.2020 р. Формат 60x84/16.

Ум. друк. арк. 6,1. Обл.-вид. арк. 5,75.

Наклад 300 прим. Зам. 44. 2020 р.

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України

01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4

Свідоцтво

про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції

Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.